



RÁKOSI JENŐ
1907

RÁKOSI JENŐ MŰVEI

RÁKOSI JENŐ MŰVEI

FKANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA, BUDAPEST

EMLÉKEZÉSEK

MÁSODIK KÖTET

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA, BUDAPEST

XI. A REFORM.

Egy napon azt az üzenetet kaptam, keressem fel Ráth Mór könyvkiadót és kereskedőt Váci-utcai boltjában. Ez a bolt a Váci-utca és Kishíd-utca sarkán volt, egy-egy ajtóval mindenik utcára. A két ajtó között a ház sarkán egy kis fülke volt s benne üveglap mögött a *vastuskó*. Egy csonka fatörzs, beborítva belévert vasszegekkel. Ez a Ráth Mór (a Károlyok és Györgyök familiájából) igen érdekes és, mondhatnám, nevezetes ember is volt. Kiváló kereskedő, rendkívül nagy műveltségű ember, de a legidegesebb is hetedhét országban. Csak ketten voltunk az életben, akik nem vettük őt ki a sodrából. Deák Ferenc, aki az elnyomatás ideje alatt, amikor Budapesten az Angol királynőben telepedett meg, mindennap egy-két órát töltött a boltjában, nézegette a könyveket, válogatott magának regényolvasmányt és fogadta a Budapestre fel-felutazó vidékieket, akiknek útbaigazítást és tanácsot adott, akár könyvet, akár szappant kívántak vásárolni. A másik ember, akivel nem tudott négy-öt éven át összeakadni, én voltam attól a naptól fogva, amelyen üzenete folytán először tettem lábamat a boltjába. Itt természetesen nincsen számításba véve a fele-

sége, egy nagyon okos, nagyon bájos, nagyon tapintatos asszony, aki szelídségével és okosságával szuverénül uralkodott férjének mindig táncra kész idegein. Ennek a Ráth Mórnak előkelő helye van a magyar kultúrtörténetben, ha egyszer egy rátermett embernek eszébe jut a kultúra kérdését a magyar nyomdákön, könyvkiadókon és könyvkereskedőkön keresztül vizsgálni. Mert én egy nemzet kulturális fokmérőjének nem az írni és olvasni tudók arányszámát tartom, hanem azt, hogy valamely nemzet lélekszámának arányához képest hány nyomdát, kiadót és könyvkereskedőt tud el- tartani.

Eáth Mór az ötvenes évektől kezdve úgyszólván a magyar irodalom központja volt. ő volt úgyszólván az akadémia, mely akkor szilenciumba volt téve. íróink előkelőbbjeinek a kiadója ő volt. Az ő kiadásában megjeleni valóságos rangot jelentett már az irodalom hierarkiájában. ő csempészte be Magyarországra az emigráció könyveit, Horváth Mihály történeti munkáit, Jósika Miklós regényeit mint szakácskönyveket s hasonló címlapok alatt. A büszkeség kevés, mondhatnám: zsarnoki gög volt az, amellyel a maga pozícióját nézte és őrizte.

Mikor beléptem kereskedésébe s bemutatkoztam neki, — mert addig őt sem ismertem — előadta, hogy több deákpárti előkelőség biztatására politikai napilapot akar kiadni s engemet ajánlottak neki szerkesztőnek. Kendben van, — mondtam én. De mi a céljuk egy deákpárti lappal, holott még itt van a Pesti Napló?

A felelet az volt, hogy egy a kormánytól is, a párttól is teljesen független deákpárti lapra lenne szükség. Deák sincsen megelégedve a párttal. Azután egy kormányon levő pártban rendesen meghonosul egy szellem, amely károsan befolyásolja a kormányzatot. Egyéni és magánérdekek érvényesülnek, amelyek magát a pártot is megrontják, eredeti tisztaságát megzavarják. Egy lap kell, mely Deák eszméinek tisztaságát őrzi meg magával a párttal szemben is. Ilyen lapot kívánnánk a közönség kezébe adni. Hamar megértettük egymást. Cikkíráásra a lapnak rendelkezésére állanak Éber Nándor, akkor a *Times* budapesti tudósítója, azután Kerkápoly Károly, az önálló fejű miniszter, továbbá Kozma Sándor, kir. főügyész és mások a független deákpárti politikusok közül.

— Rendben van, — mondtam én. — Kivéve, hogy az én tudtom és beleegyezésem nélkül semmiféle cikk meg nem jelenhetik a lapban.

— Rendben van — mondja ő is. És hozzá teszi: Tárcákról nem kell gondoskodnia. Minden nevesebb író itt van nálam és tárcákat fog írni Csengery Antal, Szász Károly, Vadnay Károly, Horváth Mihály.

— Elég, — vágtam én közbe. — Nekem ezekre a jelesekre nem lesz szükségem. Ezek egy elmúlt nemzedék számára írnak tárcát. Nagyon jelesek, de nagyon akadémikusok és unalmasak.

Báth Mór úgy oldalvást rám néz, szeretett néha úgy az ember füle mellett elnézni. De nem szólt semmit. Megállapodtunk abban, hogy a lap címe *Re-*

form lesz, elváltunk és én hozzákezdtem a szervezkedéshez.

Van-e még valaki közületek az életben rajtam kívül, ti kedves, elmés, szellemes, nagyratörő munka- és életkedvtől duzzadó fiatalok, akiket én huszonnégy óra alatt összetoborzottam? Kaas Ivor báró, Márkus Pista és Miklós, Toldy Pista, Dóczy Lajos, Beksits Gusztáv, Kőrösy József, Földy Géza, Loew Tóbiás, Örlössy Szépfaludy Náci és tetejébe Salamon Ferenc, a hivatalos lap szerkesztője. Micsoda hódító gárda volt ez! Micsoda lelkeség, micsoda harci kedv! Egy nemzedék, mely ebben a pillanatban arra fegyverkezett, hogy harcba induljon Magyarország jövőjeért. Hej testetek mind eltemetve a földbe, szikrázó fiatal szellemetek is eltemetve a múzeum polcain porló papirosba, egy régi újság be-kötött példányaiban. Mennyi tűz alszik ott, mennyi remény pihen, mennyi álom alussza örök álmát ott. Mikor a kiegyezés és koronázás mámorában ragyogó szemünk egymásba nézett, ezzel fejeztük ki gondolatunkat: Csak ötven esztendeig adj, Uram Isten, békét a nemzetnek és meglátod, mire viszi a dolgát a magyar. És most, hogy a modern világ leghatalmasabb fegyvere, egy újság függetlenül a kezünkbe adatott, azt gondoltuk, a mi agyunkban forrongó eszmék, a mi szívünkben duzzadó érzések ideje itt van, most indulunk harcba, most kezdjük meg az új honalapítást, mi néhányan, fiatalok, még mind a harmincadik év alatt: hurrá fiúk, előre ...

Mert az volt az ideálunk. Nem a kormány, nem a

hatalom csinálja meg Magyarországot, mert az jól-rosszul csak adminisztrálja. Mi csináljuk meg, a független sajtó, az önzetlen hit, az irodalom, a művészet s a magyar nyelv. Nekem ti, törhetetlen gyerekek, harcban elhullott katonáim vagytok s én egymagam vagyok még itt, hogy rólatok, ideáljainkról, álmainkról, reményeinkről beszéljek egy nemzedéknek, mely talán már meg sem érti a beszédemet. Majd mind fiatalon haltatok meg s én mindenitek koporsója fölött keseregtem. Ma boldogoknak mondalak benneteket, hogy meg nem értétek, amit nekem meg kellett érnem.

Már pár évvel később volt, hogy egy este Eáth Mór-nál voltunk. Horváth Mihály püspök is ott volt vendégül. Szeretett whistezni s voltaképpen az ő kedvéért volt az este. Beszélgetés közben ráterelődik a szó a Reform megindítására s Ráth Mór veszi át a szót. Hogy emlékszem-e arra, amikor a boltjában először találkoztunk? Mikor ő felajánlotta nekem nagy és hírneves írói tárcáit s mikor erre azt mondtam, hogy ezekre nekem nincs szükségem?

Hogyne emlékezném!

— Nos — mondja ő — én meghökkenve kérdeztem magamban: Mit akar ez a fiatalember, hogy neki nem kellene az ország legkiválóbb írói? És lestem és vártam. S amint a Reform napról-napra jött, nekem úgy rémlett, mintha az űrben ülnék s a földgolyó forog előttem, forog és forog s a szemhatáron megjelennek alakok, akikről nekem annyi fogalmam sem volt, hogy vannak. És egyik jobb, egyik ügyesebb és egyik szelle-

mesebb, mint a másik. Egy új horizon, egy új irodalom, egy új világ bontakozott ki előttem. Ez a Reform! Valóban ennek az újságnak inkább irodalmi és hírlapírói jelentősége volt, semmint politikai. Érdeklődtek iránta s fel is keresték aktív politikusok is, de karakterét, hogy pártot nem szolgál, hanem csak eszmét és hogy minden irányban független maradjon, féltékenyen őriztük. Politikai ambíció nem talált benne magának tért, irodalmi ambíció volt a lelke. Itt jutott szóhoz először Alexander Bernát is, aki Bánóczival együtt mint fiatalember jelentkezett és alkalmat nyert arra, hogy kimehessen Németországba hazai egyetemen nyert képzettségét kiegészíteni. Fel kell jegyezni az igazság parancsára Alexander Bernátról, hogy tehetőségének komolyságát és tudásának gazdagságát, melyet mi kezdő írásaiban megláttunk, további munkálkodása bőven igazolta. Filozófiai irodalmunk egyik legértékesebb munkása volt, esztétikai dolgozatai szellemesek, alaposak és eredetiek voltak. Egyetemi előadásai vonzóak és termékenyítők. Sajnos, a katasztrófa, mely az egész nemzetet beiszapolta, őt is elborította s fojtogatta a felkavart tófenék miazmáival. Ide nem tartozik annak a vizsgálata, hogy hibás volt-e, vétkes volt-e abban, amivel megvádolták, meggyanúsították s amiért tisztos pályafutásából öregségére kilökték a számkivetésbe. Elvégre Krisztus urunk legendája a a lesújtó mondással, hogy «az dobja rá az első követ, aki ártatlannak érzi magát», — ez a legemberibb mondat az, amelyről ítéleteiben leghamarabb felejtkezik

meg az ember. Mert mindnyájan gyöngék vagyunk és senki közülünk nincs hiba nélkül és mindenki számára van kő, amelyen elbotlik. Ha valamiképp hibás is talált lenni, én azt tartom, tudós, írói és tanártársi kortársainak mindig szégyene marad, hogy, mikor ráborította a fölülkerekedett áramlat a gyanút, nem megmenteni siettek őt, hanem vagy túrték vagy elősegítették a bukását. Mert a legképzettebb magyarok közé tartozott, komoly tudós volt és feddhetetlen ember és nemes gondolatok kultuszával volt tele az agyveleje, nemes érdemek hirdetésével minden írása. Én nyitottam neki először ajtót a nemzeti irodalomba és azon túl is sokáig dolgoztunk egy műhelyben: illetékes vagyok hát, hogy tanúságot tehessek mellette. Mert szégyen az, hogy, akik az igazságkeresés oltára körül térdelnek, politikai áramlatok szélkakasává tegyék ítéletüket. Az ilyen papok vagy a templomban képmutatók vagy a fórumon.

A nagy politikában egy külön akciója volt a Reformnak, amellyel ellentétbe került az egész sajtóval és az egész hivatalos Magyarországgal. A nem hivatalos Magyarország ellenben a Reform oldalán volt, más-különben aligha vihette volna ezt a politikáját végig. Ez a *francia-poros* háború dolga volt. Ausztria és Magyarország külpolitikáját akkor Andrassy Gyula gróf törvényes befolyása intézte, még mint magyar miniszterelnöké. Bécs magatartásától függött ennek a háborúnak a sorsa. Szászország, Bajorország magatartása Bécs elhatározására várt. Ha Bécs Franciaország pártjára áll,

Dél-Németország, ha nem is fog fegyvert a franciák mellett és a porosz hegemonisztikus törekvések ellen, de bizonyosan semleges marad és a német kisebb államok egy része vele. Bécsben pedig folyt a mérkőzés Andrassy Gyula gróf és Beust gróf, a volt szász miniszter, ezidőszerint osztrák kancellár és külügyminiszter között. Beust látszott az erősebbnek, mert a dinasztia és az osztrák befolyásos körök csábító alkalmat láttak e háborúban arra, hogy bosszút vegyenek Szadováért vagy Königgratzért. Talán soha nagyobb diadalt ez a démonilag szuggesztív erejű ember, a terebesi gróf nem aratott, mint mikor Ferenc Józsefnél győzött Beust és az osztrák politikusok nagy hada ellen és Poroszország érdekét juttatta diadalra. Mily módon, mily érvekkel vívta ki azt: amíg ezt hivatalosan és hitelesen ki nem derítik, addig Andrassy Gyula gróf zsenijének ismeretében mindig marad egy sötét pont, amelybe nem lehet belátni, amely megakadályozza, hogy ereje, értéke teljességében láthassa őt a világ. Hogy mivel győzött, nem tudjuk, csak tudjuk, hogy győzött s ezzel ő vetette termőföldre a német egység magját, ő teremtette meg Közép-Európa ama megalakulását, amely, nem tudni még, nem kapott-e halálos sebet a világháború katasztrófájában. Egész Németország Ausztria-Magyarország magatartása következtében Poroszország karjaiba dült s egy évre rá Versailles-ban kihirdették a német egységes császárságot.

E politika ellen lépett sorompóba a Reform s a legszilajabb tüzzel harcolt ellene egészen a porosz-francia

háború végéig. Sem intés, sem kapacitálás, sem semmi befolyás itthon nem tudta tüzét lehűteni. Hírül hozták, hogy Bismarck a Reform minden cikkét megkapja huszonnégy órán belül német fordításban. Ettől sem ijedt meg a Reform, melynek ez akciójában talán az volt a legnevezetesebb dolog, hogy harcos frontját Salamon Ferenc, a magyar hivatalos lap szerkesztője vezette. Olyan dolog volt ez, mint mikor vagy harmincöt év múlva Fejérváry darabont-miniszterelnök idejében a szocialisták ostromolták a Budapesti Hírlap házát, a rendőrség készenlétben ott tanyázott közelben egy udvaron (ahol ma a Corvin-áruház van) és se kormánytól, se rendőrségtől, se katonaságtól nem tudtunk segítséget kapni, ellenben az akkori hivatalos szerkesztője, Beksics Gusztáv barátunk a maga gyönyörű vadászfegyverével két hétig ott volt velünk és védte a Budapesti Hírlapot a kormány segédcsapatai, a szocialisták támadásai ellen.

A Reform e politikájának értelme pedig a következő volt. Természetesnek, a helyzet logikus folyamánának kellett tekinteni azt, hogy a Habsburgok, amíg Németországban benne vannak és ott a hegemóniáért versenyeznek, a saját tartományaikban és a magyar korona területén is meg nem szűnnek germanizálni. Mert Németország is, amire hatalma megduzzad, csak Kelet és Délkelet felé orientálódhatik. Tehát rajtunk keresztül megy az útja s minket magyarokat vagy beolvaszt vagy kiirt, ha meg nem adjuk magunkat. Ezt az ádáz díj birkózást — még pedig nehézsúlyút — láthatta a

világ négyszáz éven át köztünk és Ausztria közt. Deák Ferenc kiegyezését aztán az a körülmény tette lehetővé, hogy az ígért neki állandóságot, hogy 1866-ban Ausztriát végkép kidobták Németországból. A kidobás processzusa megkezdődött a schleswig-holsteini háborúban, ahol a ravasz porosz a sült gesztenyét kiszedette a tűzből a majom osztrákkal, de aztán ő ette meg. Befejeződött a kidobás Königratznél.

Ha már most a német hadak megverik Franciaországot és Bismarck megvalósítja bármely formában célját, a német egységet: akkor ez a világraszóló alakulás nem áll meg az első lépésnél, hanem természetes súlyának nyomása szerint fejlődik tovább és legközelebbi állomása lesz Ausztria visszakebelezése Németországba, bármely formában. És ezzel megint odajut Magyarország, ahol Königratz előtt volt, az egész németiséggel ismét köz vetetlen szomszédságba és most már a régi osztráknál sokkal súlyosabb veszedelemben: a nagy, fiatal német egység germanizáló hatása és törekvése alá. Hiszen akkor már dolgozott nálunk a Schulverein, már felhangzott a német dalárdák éneke: «So weit die deutsche Zunge klingt»; már dolgoztak a hűtlen erdélyi szászok és már emisszáriusok izgatták a délvidéki magyar svábokat, így a német győzelem esetén veszedelemben kerül mind az a vívmány, amit nekünk a hatvanhetedik kiegyezés a régi helyzettel szemben jelentett és az utánunk következő nemzedékek még sokkal súlyosabb önvédelmi harcot lesznek kénytelenek vállalni, mint minőt megvítak közel négyszáz évig az előző nemzedékek.

És a Reform ezt az álláspontot védte hihetetlen tüzzel, kitartással, szinte konok makacssággal az egész politikai világgal szemben. Mert a kormánypártnak hivatalos politikája volt az ellenkező, az ellenzék pedig a protestáns Poroszország pártján volt, tehát franciaellenes. A nagyközönség ellenben, mint régóta Magyarországon, túrta a kormány politikáját és tapsolt az ellenkező álláspontnak. Hogy mi lett volna akkor, ha hetvenben a francia győz, azt nem tudhatjuk, arról komolyan nem is érdemes már beszélni. Hogy mi lett abból, hogy a német győzött, azt könnyű megmondani: világháború lett belőle, melyben már nekünk is részt kellett vennünk. Hogy mi lesz ebből, arra remegve gondolnak azok, akiké ezúttal lett a győzelem és reménykedve a vesztesek.

Andrássy Gyula gróf, aki eddig is ténjdeg intézte Ausztria és Magyarország külső politikáját, Bécsbe került és immár hivatalosan lett a külügyek vezetője. Miniszterelnök Lónyay Menyhért lett.

Lónyay Menyhértnek, ki abban az időben emelkedett grófi rangra, az volt a híre, hogy ravasz, nem őszinte, de igen eszes és kitűnő üzletember. Én, amennyiben később közelebb jutottam hozzá, arról tehetek tanúságot, hogy igen jó ember volt, hű azokhoz, akiket megszeretett azontúl is, hogy bármi hasznot tehetek volna neki; gondos és takarékos gazda és becsületes politikus. Azokból a dísztelen tulajdonságokból, melyeket a háta mögött tulajdonítottak neki, nem volt benne több, mint amennyire szüksége van rajok min-

denkinek, aki a politikai életben döntő szerepet játszik. Akiben semmi ravaszság nincsen, aki mindenkor őszinte s aki nem számító egyáltalán: az ne vállaljon a politikában szerepet egyáltalán.

Andrássy Gyula gróf egyéni varázsával, előkelő lényével, inspirációja erejével, elméjének fürgeségével, véleménye bátorságával és lovagias karakterével oly tekintély volt pártjában is, pártján kívül is, hogy mindenkinek, aki utána jött, nehézzé tette volna pozícióját. Beszélték róla, hogy Bécsben is, mint külügyminiszter, a tanácskozásokban úgy faszcinálta az illusztris társaságot, beleértve a királyt is, ha elnökölt a tanácsban, hogy voltaképpen nem is annyira tanácskozás volt az, mint inkább afféle *dispozíció*, mint mikor minket gazdatiszteket, hajdúkat és öregbéreseket a tisztartó összegyűjtött (valamikor) a kancelláriában és rendelkezett a munkáról, melyet mindenikünknek másnap végeznie kellett. Senki jóformán mukkanni sem mert, nemhogy ellenvetéseket tettek volna. Nem csoda, hogy egyszer útközben Dóczy Lajos társaságában Töketerebes felé utaztában egy vasúti állomáson rámutat egy pár szálas magyar gazdára, aki állat botjára támasztva ott állt a pályaudvaron, azt mondta: — Nézze csak! Egynek ezek közül több esze van, mint tíz udvari tanácsosnak együtt. — Mikor pedig megbukott s Heymerle lett az utóda s megint összeült a tanács, a nagyméltóságok zavarodottan egymásra néztek, mintegy azt kérdezve egymástól: «Uram Isten, mi lesz most, Andrássy nélkül!» Egy pár hét múlva pedig,

mikor mégis belejöttek a tanácskozásba s a világ és az európai egyensúly még mindig nem dült össze, a király jókedvűen a külügyminiszter vállára csap s azt mondja: «Heymerle, es geht ja!» Persze, hogy *geholt*, mint ahogy a zsidó gavallér, akivel rohant a paripája, arra a kérdésre, hogy hova vágtat, azt felelte: «Kérdezd meg a lovamat!»

Egy szóval mindenkinek, aki akkor itt élt, nehéz dolga lett volna Andrásy miniszterelnöki székébe ülni. Lónyaynak se volt könnyű, pedig ő a legerősebbek közé tartozott. Egyfelől magában a pártban mozogni kezdtek az addig sakkban tartott ambíciók. Tere lett a csendes intrikáknak. Másfelől az ellenzék is elérkezettnek látta az időt arra, hogy gorombább ostromba kezdjen. Csernátony Lajos formális hajtóvadászatot indított a kormánypárt jeleseire. Pulszky, Klapka, Kerkápoly s mások ellen megindult a hajtóvadászat. Először lett botrányos jelenetek színhelyévé a parlament. Helffy Ignác, Kossuth Lajos bizalmas embere, a véresszájú párizsi Eochefort, *La Lanterne* című lapja mintájára megindított egy kis hetilapot, melynek címéül szintén azt adta, hogy *Lámpás*. Erre csinálta Arany János egy akadémiai ülésen (ahol szeretett apró epigrammákat hevenyészni) ezt a két sort:

Helfi, Helfi csámpás,
Sohse lesz te lámpás.

Ekkor hurcoltattak először a panama-kérdések a parlament elé. Persze, a jó üzletember: Lónyay ellen a legszívesebben. A *temesvári fakérdés* volt az egyik.

A Bégán és Temesen a kincstári erdőkből leúsztatott fára eddig az ország ráfizetett. Lónyay szerződést kötött, melyből a kincstárnak ölenként — nem tudom, tán — hat krajcár haszna volt. Persze, mint ilyenkor mindig, hamar akadt valaki, aki egy vagy további hat krajcárral most már, minekutána a szerződés meg volt kötve, nagyobb hasznót adott volna a kincstárnak. Ebből nyilvánvaló volt, hogy itt valami suskus történt. Nem azt nézték, hogy a kincstárnak most már nem kára, hanem haszna van a temesvári faüzletből, hanem azt, hogy nagyobb haszna is lehetne. Amíg semmi haszon nem volt belőle, addig nem érdekelt senkit sem az ügy. De mit ügy? Az ügy most sem volt érdekes, de fontos volt, hogy Lónyay ellen hadjáratot lehet vele indítani. Másik ilyen eset volt a Lánchíd-részvényeinek a dolga, amely a következőkből állt. Még pár évvel a kiegyezés létrejötte előtt Andrassy Gyula gróf egyszer betoppán Lónyayhoz.

— Te — azt mondja — olyan pénzember vagy. Nekem van valami heverő pénzem. Tanácsért jöttem, hogy mibe fektessem.

Lónyay azt mondja: — Én csak azt a tanácsot adhatom neked, amit magam csinállok. Én, ami pénz rendelkezésemre áll, azt mind Lánchíd-részvénybe fektetem.

— Lánchíd! Hiszen úgy tudom, az igen rosszul áll.

— Rosszul áll most. De ha sikerül a kiegyezés, akkor az új magyar kormány egyik első dolga az lesz, hogy megváltsa a Lánchidat, mert másképp nem lehet új hidat építeni a Dunán. Ez a Lánchíd privilégiuma.

— Igen, csakugyan, ez így van. De kérek, ha sikerül a kiegyezés, akkor mi miniszterek leszünk.

— Lehet. De megtörténhetik az is, hogy a kiegyezés nem sikerül.

— Ez is lehet. De én mégse veszek Lánchíd-részvényt. Lónyay ellenben vett. A kiegyezés sikerült, Lónyay pénzügyminiszter lett. De abban az órában átadta összes Lánchíd-részvényeit Festetics György grófnak azzal, hogy tegye el vagy adja el, csináljon velök akármit, de őt ne is kérdezze és ne is szóljon neki arról, hogy mit csinál velök.

Így volt. De Lónyayt minden óvatossága sem mentette meg a vádtól, hogy pénzügyminiszter létére Lánchíd-részvényrel a kincstár terhére spekulált.

Ezek és hasonló dolgok lassan lehetetlenné tették a Reformnak, hogy pártok feletti állását fenntartsa. Elvégre a harc a kiegyezés ellen folyt. Közjogi opposzió volt a Tisza Kálmáné, hozzá az ellenzék harca nagyobb-részt személyes természetű volt, a személyekben próbálták megdönteni Deák alkotását. Így közel jutottunk Lónyay Menyhérthez s az ő személyében kellett védelmeznünk Deák Ferenc művét. És mentül hevesebben vették üldözőbe Lónyayt, mi annál buzgóbban védtük s végül úgy látszott, mintha a Reform a miniszterelnök pártlapja lenne. Ez időben sokat érintkeztünk is vele. Gyakrabban voltunk egy-egy este nála, kis palotájában a vároldalon (mely később az Erzsébet-szobor-alapé lett) és amikor végre, nyilván abban a hitben, hogy vele az ellenzék hadjáratát is megenyhíti, Deák is el-

ejtette Lónyayt, akkor a helyzete már tarthatatlan lett. Mi vagy hárman a Reform szerkesztőségéből éppen ott voltunk nála, amikor nejétől, aki éppen Bécsben volt, telegramm jött, melyben csak annyi volt, hogy «nézze meg a szótárban, minek hívják a fülemülét tótul». Lónyay előkeres egy szláv szótárt, megkeresi a kívánt helyet, ahol ez állt: *Csalogány — szlavik*. És hozzánk fordul és azt mondja: «A dolog el van intézve, Szláv az utódom».

A Reform azontúl is híven kitartott Lónyay mellett, aki természetesen nem lépett ki a pártból. De a Deák-párt helyzete mindig nehezebb lett, Lónyay bukása nem enyhítette ezt a helyzetet, az ellenzéknek ez csak egy győzelmes étappe-ja volt, ahonnan csak nagyobb indulattal tört előre.

Falk Miksa, aki belőlem mindenáron valamit csinálni akart (mert úgy látszik, az még semmi se volt praktikus emberek szemében, ha az ember egy tisztességes és nem tekintély nélküli újság szerkesztője), egyszer rám üzent, hogy keressem fel a P. Lloyd szerkesztőségében. Mikor megjelentem nála, megvallotta, hogy azt szeretné, ha én Szláv miniszterelnök mellett vállalnám a sajtófőnöki állást. Hozzátette, hogy Szláv itt is van a szerkesztőségben (mindennap ott volt, mert legbizalmasabb embere Falk Miksa volt), de mielőtt határozná, beszélni szeretne velem. Azonnal be is vitt a szomszéd-szobába, ahol csakugyan szemtül-szembe kerültem Szlávval.

Nekem Szláv nem volt rokonszenves politikus.

Hideg, szenttelen embernek tartottam, akinek, mintha minden mindegy volna. Mintha nem lett volna semmi ambíciója. Vállalta az ország kormányát, mert ráesett a választás mint olyan emberre, akit (Falk Miksán kívül) senki sem szeret nagyon, senki sem gyűlöl, korrekt úriember, művelt és eszes. Nehezebb az ellenzéknek is belekötni, mint másba. Nem ideálja egy parlamenti pártvezérnek és kormányelnöknek általában, de különösen nem ilyen kiélekedett pártviszonyok közt. Így gondolkoztam, a mellett sohase jutott eszembe, hogy akár a sajtófőnöki, akár más hivatalbeli állásra pályázzak.-

A miniszterelnök kezét fogott velem, leültetett s egy pillanatnyi pauza után nyomban kirukkolt a főkérdéssel:

— Mint gondolkozik Lónyayról?

— Lónyayról? — ismétlem én és minden habozás nélkül hozzáteszem: — nagyon sajnálom, hogy megbukott.

Ezzel természetesen el is volt intézve a sajtófőnöki kérdés a nélkül, hogy csak szóba is került volna. Még egy pár szót váltottunk, azzal Szlávay felállt és én elbúcsúztam. Azt sohasem tudtam meg, hogy a miniszterelnök és Falk ez után a rövid audiencia után mit beszéltek egymással.

Szlávay sem sokáig volt miniszterelnök, Bittó se, aki utána következett, de én sem voltam már sokáig szerkesztő. 1874-ben feltűnt a szemhatáron Urváry Lajos természetes alakja, világosszőke hajával, mosolygós arca-

val, mint a Pesti Napló szerkesztője s ezúttal rövid időre rá Urváry és a Napló elnyelték a — Reformot. Ez volt a második fúzió, melyet Urváry Lajos az én rovásomra csinált. De akkor igen jó idő járt a fúziókra, mert 1875-ben elkövetkezett a Deák-párt és a Tisza—Ghiczy-féle balközép fúziója is, amely azonban engemet már más téren talált, nem a sajtóban.

XII. AZ AUNYEBAUNYE-KÖR.

Tóth Kálmán még a Reform előtt elszakadt tőlünk s a balközép párthoz csatlakozott. Nem volt a nagy-gondolatok és a nagy szenvedélyek költője, de ötleteinek és becsületes érzelmeinek helyes formát tudott adni s korának népszerű szerelmi költője volt. Némely versét országszerte recitálták. Nemcsak a koncertek dobogóin, hanem otthon, szűkebb körökben is. Tele volt romantikus hajlamokkal. Ha jól tudom, feleségét is versei hatása jutalmául, levelezésben keletkezett szerelemből vette el. Szerelmes volt a verseibe, szerelmes a feleségébe, szerelmes a népszerűségébe, szerelmes a fiába, a nagytehetségű, de rideg lelkű Tóth Bélába, szerelmes volt önnönmagába és mindenkibe, aki némi gondot s fáradságot fordított arra, hogy magába szerettesse. Ez alapjában alkalmasint hiúság, végső éveiben már szinte a betegség formáját öltötte benne s megtörtént rajta, hogy utolsó szerelme, egy igen szép leány és igen temperamentumos teremtség, szinte magával hurcolta a költő beteg lelkét és zsarnoki hatalmat gyakorolt rajta. Színdarabokat is írt és itt is a népszerűség, a siker inspirálta. Egy verses tragédiáját, ha jól emlékszem, az Akadémia megjutalmazta, de annak

se színpadi, se költői becsét nem tudott adni. Ellenben nagy sikerei voltak más, egyébiránt irodalmi érték dolgában szintén alárendelt jelentőségű dolgainak, melyek népszerűségét erősen táplálták, amíg az idő le nem mosta a festéket róla. De ő a színpadi hatások bizonyos tényezőit biztos kézzel és öntudatosan alkalmazta.

A Kávéforrásba hírül hozták nekünk, hogy Tóth Kálmán, mióta, népszerűségét a kormánypártiságtól féltvén, átment az ellenzékre s minket természetesen kerül, azóta nem tud magának kávéházi társaságot találni s mindennap bús magányban issza feketekávéját a Vadászskürtben. Elhatároztuk, hogy egyszer rajtaütünk s megújítjuk vele a barátságot. A dolog nagyon jól ütött ki s azontúl az ebédutáni feketekávé mindig ott ittuk meg s csakhamar olyan kedves kör keletkezett ott is, hogy nevet kerestünk neki.

Tóth Kálmán szerkesztette már hosszú évek óta a Bolond Miskát. Ennek a különben elég lapos élclapnak volt két figurája: *Kis* és *Nagy*. Le is voltak rajzolva az utolsó oldalon: egy vézna szelemenágas és egy kis alacsony figura. Talán a legjobb viccük volt az, hogy a nagyot tartottuk Kisnek és a kicsinyre mondtuk, hogy Nagy. Ez a két hülye valami ostoba párbeszédet produkált, mely mindig így végződött:

Kis. Aunye!

Nagy. Baunye!

Megesett, hogy a társaság is kórusban mondta, hogy aunye, ha valamelyik tagja nagyon rossz viccet talált

megkockáztatni. De persze nagyon rossznak kellett a viccnek lenni. Mert viszont az is áll, hogy nagyon el-savanyodott embernek kell már annak lenni, aki csak a jó viccen hajlandó nevetni.

Ettől a két élclapi alaktól kapta a vadászkürti fekete-kávészó-társaság az Aunye-Baunye-kör nevet. A körnek minden alapszabály és választás nélkül természetesen Tóth Kálmán volt az elismert elnöke. Nemcsak idősebb volt mindenikünkénél, de tiszteletreméltó irodalmi múltja, jólhangzó neve volt és tagja volt a képviselő-háznak is. Nekünk nem volt róla olyan nagy véleményünk, mint neki magának, de tekintélyét föltétlenül elismertük és tiszteltük. Tanításait a drámairás terén magunkévá tettük. Legfőbb törvénye volt az, hogy ő a bajai csizmadia számára írja színműveit. Maga Tóth Kálmán bajai születésű volt s ismert ott egy literátus csizmadiát. Ha leült írni, ezt a csizmadiát képzeletben maga elé idézte s csak azt vizsgálta, hogy amit leír, tetszik-e a csizmadiának, megérti-e, mulat-e rajta a csizmadia. Ha az ő csizmadiája nívóját eltalálja, akkor biztos a színpadi siker. Az egész társaságban alig volt ember, aki a drámairás terén kifogástalan múlttal bírt volna s aki a jövőre nézve hajlandó lett volna megjavulni s így természetesen ritkán akadt közöttünk, akinek új vagy készülőfélben levő drámája ne lett volna. A kész drámát pedig átvette mindig Tóth Kálmán, elvitte, elolvasta s kiállította róla a *bajai csizmadia diplomáját*. Bizonyítvány volt ez — ár és dikics kezdetleges rajzaival díszítve és pecséttel ellátva —

hogy a darab sikert fog aratni vagy hogy bukás lesz a sorsa.

Egy napon Tóth Kálmán érdekes hírt hozott a társaságnak. Mint akadémikus tagja lett a Teleki-pályázat bírálóbizottságának s azt beszélte, hogy a bírálók közt feltűnt egy, *A csók* című verses vígjáték. A hír nem kicsiny izgalmat keltett közöttünk, mert a Kávéforrás érdekelve volt a dologban.

Abban az időben Dóczy Lajos, akkor még Dux, nálam lakott s mikoron én inkább kísérletképpen, semmint komolyabb szándékkal Shakespeare *Loves labours lost* című vígjátékát fordítottam, egyszer eszébe jutott, hogy nem volna rossz ennek a vígjátéknak a témáját tovább szőni. A vígjáték tárgya egy kis fejedelmi udvar, mely összeesküszik a hölgyek ellen s hadat üzen a szerelemnek. Dóczy ötlete volt egy kis fejedelem, aki parancsban adja ki a szerelem dolgában való erkölcsös életet s ebből folyik a bonyodalom, melynek teteje, amikor a fejedelem fiatal és bájos felesége csattant el egy tilos csókot egy bujdosó vándor arcán. Dóczy élénk fantáziájú fiú volt, virtuóz verselő, igen szellemes ember, de mindezek tetejébe igen lusta, kényelemszerető és mindenfajta élvezet iránt roppant fogékony természet. Mindig tele volt témával és tervvel, de mindig csak az utolsó pillanatban lehetett munkára kaphatni. Ebben csak egy kivételt tudok róla: Goethe *Faust*-ja iránt olyan szenvedély fogta el, hogy mikor egyszer úgyszólván rákényszerítettük, hogy a Reform egy ünnepi számába lefordítson egy részletet a

német remekműből, úgy beleízlett ebbe a dologba, hogy azontúl mindig ott volt a Faust-könyv a zsebében, a fordítás a fejében s majdnem szószerint lehet venni a mondást, hogy éjjel-nappal fordított és éveken át szenvedelmes munkája volt a Faust-fordítás. Mint ahogy a szerelmes ember asszonyok után futkos, az iszákos ember örökké szomjas, úgy szállta volt meg Dóczy lelkét a Faust ördöge. És — közbeszúrva mondhatom — ez a körülmény teszi minden addig és azóta megjelent Faust-fordításoknál különbbé az övét. Nála nemcsak tudás és ügyesség, nála valóságos ihlet dolgozott. Ebbe sem belezavarni nem kellett őt, de kizavarni belőle is nem lehetett. El kell hinnem, hogy Andrássy Gyula gróf mellett is teljesen és főleg pontosan megfelelt feladatának, különben nem vitte volna a gróf Bécsbe magával. Egyébként úgy tudom, hogy Andrássy Gyula különösen kifogyhatatlan ötletességét és minden érintésre villamos szikrát szóró szellemességét élvezte és szerette.

Ezt a vásott, de roppant kedvelt kölykét a múzsáknak sikerült belekergetnem vígjátéka megírásába. Persze, mentül több lett belőle kész, én annál erőszakosabban tüzeltem s éppen ősz felé jártunk, amikor a Teleki-pályázat határideje lejár, amikor már csak egy felvonás, tán az sem egészen volt hátra. Ha pályázni akartunk vele, akkor már a dolog nagyon is a körünkre égett. Én másoltam a darab elejét, őt pedig bezártam a lakásunkon, hogy addig ki sem eresztsem, míg a hiányzó végét a darabnak meg nem írja.

És megírta, mi hamarosan felszereltük s beadtuk az Akadémiának. És most hírül hozza Tóth Kálmán, hogy a darab feltűnést keltett, sőt végül azt is, hogy a bírák neki ítelték a jutalmat s a legközelebbi hétfőn, az Akadémia heti ülésén, ki is hirdetik a pályázat eredményét.

A Kávéforrás és természetesen az Aunye-Baunye is föl volt villanyozva s csak az utolsó pillanatban jutott eszünkbe, hogy a jeligés levélbe a Dux név helyett Dóczyt írtunk s így az Akadémia a koszorút ideadja ugyan, de a száz aranyat megtagadhatja a Pompéry-paragrafus alapján, mely szerint az Akadémián álnéven nem lehet pályázni.

Én szombat délelőtt rohantam fel Wenckheim Béla belügyminiszterhez, előadtam neki a veszedelmet, hogy miként csinálhat az Akadémia egy pályanyertes vígjátékból tragédiát s másnap, vasárnap megjelent a hivatalos lapban a hír, hogy ő felsége megengedte, hogy Dux Lajos Dóczira változtassa a nevét. És a keddi lapok pedig arról írtak újdonságot, hogy a Teleki-jutalom idei vígjáték-pályázatát Dóczy Lajos nyerte el.

Tóth Kálmán nyomban kiadta hozzá a bajai csizmadia bizonyítványát, mely igazolta az Akadémia ítéletét és nem is csalódott. Mert a *Csók* a legközelebbi színházi évad szenzációja lett.

A Reform idejébe esik Dóczy Lajosnak még két dolgozata, amelyről ma alig tud a világ, amelynek pedig nem lesz szabad kárba vesznie. Az egyik egy hosszabb tanulmány Csokonairól. Nem életrajz, nem is igen fog-

lalkozik Csokonai személyével. Egy fogékony lélek, egy felettébb éles szem és egy kiválóan szellemes elme körültekintése Vitéz Mihály költészete körül. A másik munkája: Levelek Tisza Kálmánhoz. Ezt annak idején Báth Mór külön is kiadta. Ezeket a leveleket, ha nem is inspirálták, de hozzá az impulzust adták Junius levelei. Mindenesetre méltók az angol névtelen leveleihez és megjelenésük valóban a magyar újságírásnak egy fényes és dicsőséges epizódja.

Dóczy Lajos nemsokára Bécsbe távozott Budapestről Andrássy Gyula gróffal, a külügyminisztériumba. Nagy kár, hogy kétségkívül az ő lustasága, melyet személyi hiúság nem sarkantyúzott: az akadályozta meg abban, hogy bécsi idejéből feljegyzései maradjanak. Senki sem volt jobban hivatva arra és senkinek sem volt jobb alkalma hozzá, hogy az utókor számára megrajzolja Andrássy Gyula gróf nem rejtelemnélküli szellemét, érdekes és daliás alakját, úri lényét és államférfiúi zsenijét. Ezzel Dóczy kárpótolhatta volna hazáját azért, hogy elment Bécsbe, kiszakasztotta magát ama hatások alól, melyek alatt itt élt s hivatása, érdeklődése másodszorába helyezte írói és költői hivatását. Rá, az ő sóvár élvezőképességére az akkori bécsi élet nagy vonzóerővel bírt, villámszóró szellemessége népszerűvé tette a bécsi írói, művészi és politikai társadalomban s ha egy-egy magyar színdarabban azontúl is levezette igen gazdag tehetsége feleslegét, az csak a feltámadt lelkiismeretnek volt egy-egy vezeklő exkurziója igazában elhagyott területekre. Attól az ideális tüztől, mely hevítette, mely

felgyűjtotta, amíg Budapesten volt, mindenféle izoláló momentum védte és óvta őt nagy biztossággal: hivatal, politika, társaság és a császári város ezer csábja tartotta hatalmi körében az egykori németkeresztúri fiút, akinek — sokszor emlegette — egyik főambíciója volt diákkorában, hogy valamikor ne kelljen lyukas csizmában járnia, melybe örökké beszivárog a víz. Budapesten alkalmasint nem csinált volna olyan karriert, minő a bécsi volt. De miye van meg még a bécsi nagy karrierből? A fejfa, a kereszt a Kerepesi temetőben, melyen az áll, hogy itt nyugszik Dóczy Lajos *báró*. De meddig áll ez a kereszt, hirdetni az ő báróságát? Hiszen hol vannak az ő nagy patrónusának nagy művei? A bosnyák őrszem a Balkánon az orosz maki-nációk ellen? A magyar-osztrák-német szövetség korszakos műve? Hol van minden, ami volt, van és lesz? Semmi mind. Csak egy van, ami örök, amiben minden tovább él, ami valaha volt, ami az Isten által saját képére teremtett ember legdicsőbb becsvágya: a *könyv*, amelyet le lehet írni, tovább lehet adni nemzedékről-nemzedékre, évszázról-évszázra, évezredről-évezredre. A könyv az a mag, amelytől életre kelhet a múlt, a halottnak látszó idő, az eltemetett nemzet. Kiasott városokban, évezredek előtti királyoknak felbontott sírjában nem a múmia, nem az arany- és ezüstedény a fontos, hanem az írás, melyet benne találnak s mely ezer évek előtti nyelven ezer év előtti dolgokról mesél. Az istenek legnagyobb adománya az emberiség számára a költő. Hiszen a kereszténység, Krisztus élete, mind

azon múlt, hogy az evangélisták s az apostolok megírták könyvben. Könyv nélkül, melyet isteni sugallatra és ihlettel írtak meg, az emberiség keresztülgázolt volna a szerény jeruzsálemi eseményeken. Én az életen keresztül mint sebet hordoztam végig magamon azt, hogy Dóczy Lajosnak el kellett szakadnia tőlünk. Mert nem mindegy az, hogy melyik földre ültetik a fa s melyikből táplálja a gyümölcsöt, melyet teremnie adottJMi pedig akkor semmit sem a magunk személyi szempontjából, napi érdekeink szerint néztünk, hanem lázas szemmel, nyughatatlan elmével és dobogó szívvel mindig csak a *magyart*, aki most támadt fel a mi szemünk láttára sírjából és indul általunk új, dicső évszázadok elé. Ha nagyobb volt a hitünk magunkban is, magyar hazánkban is, mint a képességünk: ez nem szégyenünk volt, hanem erőnk. Mert hogy nagyot tessen ember, annak első feltétele, hogy nagy legyen a hite.

XIII. HÁZASSÁGOK.

A házasság az élet proológusa, a halál az élet epilógusa. Házasság és Halál szövetkezve támadták meg a Kávéforrást. Meghaltak, akik meg sem házasodtak: Toldy Pista, a flegmatikus gavallér, a minden ízében modern ember s közöttünk a legmodernebb író. Franciás modorban írt vígjátékokat, elmésen tárca- és vezércikket, csendes, elegáns és szép férfiú, aki talán szépsége áldozata lett, mert a hölgyvilágban ellenállhatatlan volt. Virágában levő fa volt, mikor a goromba favágó, a halál belevágta gyilkos fejszójét s ledöntötte, mielőtt gyümölcsöt érlelhetett volna. Márkus Pista, férfias komolyságával, nagy akaraterejével, atléta alakjával s kiváló készültségével már a közpályára tette a lábát, ahol nagy jövő látszott reá várni. «De a halál azt mondta: csitt!» És hatalmas alakjában ez a nagy jövő összeroskadtt, mielőtt megépülhetett volna. Márkus Miklós, a költői lelkű, szentimentális ifjú, drámákkal kísérletezett, de előbb érte el saját drámájának halálos katasztrófáját, mint ő maga a babért. Éljen itt kedves megható emlékük addig, amíg ez a könyv él.

Kaas Ivor báró, a dánusba oltott szittya, a született oppozíció, a legszilajabb újságíró és a leglágyabb szívű

ember, a legönfeláldozóbb barát és a legkérlelhetetlenebb politikai ellenfél. A csupa ideg és csupa temperamentum, a legreálisabb magánember és a legfantasztikusabb politikus. Az élet viszonyaiban a legskrupulózusabb jellem, a politikában a legimpresszionábilisabb, hogy ne mondjam: a leghiszékenyebb lélek. Vallására nézve józan luteránus, gondolkozásra nézve fanatikus klerikális. Publicista tollával a kezében vérengző tudott lenni, mint egy felbőszített tigris, a magánéletben bájos, naiv és szelíd, mint egy gyermek. Néha szerkesztőségi széke, mikor ráült cikket írni, mintha Pythia triposzává változott volna s cikk helyett hatalmasan lüktető görög rapszodiát írt le, csak úgy ösztönszerűen s nagy szemeket meresztett, mikor azt mondtam neki: Ivor, hiszen ez versben van! És megesett ezen a harc-keverő Akhillesen, hogy egy-egy csendes, mélézó pillanatában azt mondja félszemű barátjának: Te olyan szépen tudsz nézni ezzel a félszemeddel. És mikor egyik igen szeretett barátjának (mind Kávéforrásbeli ember) egy kis szerelmi bonyodalma támadt, aminek szakítás lett a vége, megesett, hogy a bonyodalom hősnőjét feleségül akarta venni, hogy barátja bűnét kiengesztelje. Ellenzéki fékezhetetlen temperamentuma már a bölcsejében kitört. Atyja, Kaas Edvárd báró, mint osztrák katonatiszt, beházasodott a hontmegyei Ivánka-családba. Egyszer egy faluban egy parasztházban volt az egész katonacsalád bekvártélyozva, gondolom már három gyermekkel. Ivor pólyásgyerek volt és megfékezhetetlenül ordította végig az éjszakát.

Már mind kidültek mellette: anya, szakácsné, szobalány. Az apa azonban rendíthetetlenül aludt a díványon. Az anya végül kétségbeesetten fordul hozzá: Kérlek, Edvárd, segíts te is. Hiszen végre is te vagy az apja.

— Az én részemet hadd ríjja le, — mond az imper-turbabilis apa és tovább horkolt, kíséretül a gyerek diskantjához. Mikor pedig később már, Ivor serdült korában, az öreg katona bőszen támad invektíváival az egyik béresre s kifogyván szókinséből, az ott közelben álló Ivorhoz fordul mondván: Sag ihm, dass er ein Ochs ist, — Ivor szelíden a béresre néz és így szól: Édesatyámnak az a véleménye, hogy ön szarvasmarha.

És ez a leglehetőlenebb ellentétekből oly hatalmas és értékes egységbe forrasztott lélek, mikor megházasodott, a Lónyay-család bájos, csendes természetű, nagyon okos és nagyon szelíd egy leányát választotta magának hitvestársául.

Kaas Ivor az én hitem szerint nagy költői tehetség volt. Ő maga ezt nem hitte, nem is adott rá semmit, de én tudom, hogy ez csak a körülményeken múlt. Korán belekerült a politikába, mielőtt önnönmagára rátalált volna s ott az ő vulkánikus énjének napról-napra bő alkalom kínálkozott arra, hogy lelke tüzét, lágóját és minden izzó tartalmát kitörésre juttassa. El is foglalta az ő egész lelkivilágát a politika s ki is elégítette az, hogy minden fordulata, minden változása, minden tünete, izgalma és ütközete neki alkalom volt arra, hogy publicisztikai lantját megszólaltassa. Nem szorult arra,

hogy a hajnalt, a tavaszt, a lányka pirulását és kék szemét énekelje meg. Egyébként én azt hiszem, nem létezhetik nagyság semmiben a poézis aranykeveréke nélkül. Akár államférfi, akár tudós, akár művész, mind vers- vagy novellaíráson indul az életbe. Mert egyik sem viszi sokra a fantázia bizonyos ereje nélkül. Ha így nem volna, az idősb Bolyay sem pályázott s nyert volna dicséretet azon a drámai versenyfutáson, ahol a bírálók Katona Józsefet észre sem vették, a matematikus drámáit pedig kitüntették.

Egyetlen egyszer tudta a költészet nemtője Ivort a lugasba csábítani. Írt egy drámai költeményt: *Az ítélet napja*, amelyre a barátság csábította, s amely ha mint dráma nem is állja meg a sarat, mint filozófiai költemény méltán sorakozik akár a hazai, akár a külföldi irodalom hasonló fajta alkotásai közé. Itthon annak idején nem sok port vert fel, ami nem sokat jelent. *Habent sua fata libelli*. De kell majd jönni időnek és embernek, amikor kiássák kora sok lim-lomja alól ezt az érdekes, költői és mély gondolkozású művet.

Megházasodott közülünk Csepreghy Ferenc is. Elvette Rákosi Idát, az én test vérhúgomat. Mikor én szerte hullott családunknak rám eső részét összeszedtem, akkor rendeztem be első háztartásomat. Ida húgom mint tizenhat éves leány vette át a házvezetést. Szidi és Fanni húgom voltak a gyermekeink s járták az iskolát. Az egyik a konzervatóriumot vagy, mint akkor mondták, a Színitanodát, a másik a kis iskolát. Ez a háztartás tovább is így maradt, csak mindig bővült és

terjedelmesebb lett. Hozzánk került édesanyám, Viktor öcsém s végül Marcsa húgom. A Csepreghy-testvérekkel azóta, hogy Ferencet bevezettem a Kávéforrásba, barátságunk zavartalanul fennállt. Ferenc már a hetvenes évek elején derekasan dolgozott a Reformba, a Borsszem Jankóba. Írt színdarabot, regényt, verseket, a nélkül azonban, hogy becsületes asztalosmesterségét elhagyta volna. Ida húgomat is még a közös lakásba vitte, amely állt egy szobából, melyben Csepreghy János lakott a feleségével; egy szobából, melyben Ferencék laktak és közbül egy közös szobából s az ezekhez tartozó műhelyből. Szerény dolog volt, de én abban a pillanatban, amikor testvéreimet magamhoz vettem, kijelentettem nekik, hogy mindeniknek kell valamit tanulnia, amiből későbben meg tud élni. Ida a szabómesterséget tanulta meg s így nem is juthatott eszébe, hogy sokat gondolkozzék azon, hogy egy asztalosmester felesége legyen-e vagy sem. Egyébként talán nem is kell mondanom, hogy a frigykötésben nem az asztalosság játszta a főszerepet: Ida is, Ferenc is, inkább auto-didaxis, mint iskola útján igen kiváló műveltségre tettek szert, mely méltó volt kiváló lelki dispoziójokhoz és kiváltságos tehetségükhöz. Idáról tudtuk, hogy 13-14 éves korában, amikor huzamosabb időig egyik nagynénjénél tartózkodott, aki az olvasást a háztartás súlyos és elsőrendű kötelességei mellett csak úri helyülésnek és csak férfiakhoz illőnek találta, hogy egy kicsit olvashassa dugdosott könyveit, a padlásra menekült nagynénje sasszemei elől. Ferenc pedig — a biblia

nevelése — már asztaloslegény korában füttyörészve komponált verseket, a gyalulás ritmusára. Gyöngéd és halálos hűségű házasság volt az övék, fokozódó kölcsönös szeretettel, sohasem halaványuló jókedvvel és örökös munkával fűszerezve.

És megházasodott Berczik Árpád is, akinek még a sírjához is oda láncol engemet barátságunk emléke. Ő nekem ezt a barátságot előlegezte akkor, amikor semmi érték én őrá nézve nem lehettem. Kedves, szeretetreméltó és önzetlen volt. És megóvta őszinteségében és elfogulatlanságában ezt a barátságot egy hosszú életen keresztül változatlanul. Önzetlenül tudott ő és önzetlenül lehetett őt szeretni. Életében egyszer hibázott rá egy szomorú témára, melyet *Kanut gróftól* írt s melyet én másoltam le pályázatra, azontúl többé soha. Jobb szerette az embereket könnyekig megnevettetni, mint búval-bajjal megríkatni. Érzelmes volt és vidám a múzsája. A lelki konfliktusok elől könnyedén kitért, bonyodalmait szívesebben szötte kideríthető félreértésekből. Jó kedve, tréfája, ötlete sohasem volt bántó, megbocsájtó szívvel és megértő elmével nézte az élet furcsaságait és hibáit. Ő maga szangvinikus lélek volt, melynek tudvalevőleg igen fekete árnyéka szokott lenni: a kishitőség és az élettel szemben való bátortalanság, mely hirtelen-váratlan szokta meglepni emberét és akkor vet legsötétebb árnyékot, mikor a nap legragyogóbban süt rá. Hivatalnoki pályáját még a Helytartótanácsnál kezdte. Onnan vette át a miniszterelnökség, mikor az alkotmányos kormány meg-

alakult. Ott később díszes állásra emelkedett, több miniszterelnök alatt volt a sajtóosztály főnöke s ott fejezte is be hivatalnoki pályáját. Jellemző lelkületére nézve, hogy már mint egészen fiatalember gyakran felütődő félelemmel gondolt az öregségre és egész életén át számlálgatta szolgálati éveit, hogy milyen nyugdíj fogja biztosítani öreg napjait. A múzsájára sohasem gondolt, hogy az fogja őt eltartani. Az neki inkább játszótársa volt, semmint kenyéradója. És a sorstól tragikus tréfa volt az ő inoffenzív lelkén, hogy utolsó napjai, betegséggel sújtva, éppen a kommün napjaira estek, amikor minden vagyon, minden biztosíték bizonytalanná lett s ezt az ő félelmét mintegy viperát plántálta a kebelébe. A halál nem rettentette úgy, mint az inség, mely esetleg öregségére leselkedik. Betegsége lázában ismételve biztatta feleségét, hogy meneküljenek e sors elől a halálba. Felesége, Sváb Flóra, az okosság és jóság nyugodt keveréke, az életen át menedéke, biztossága, úgyszólván nyugvó párnája volt nyughatatlan, izguló természetű férjének. Mintha jó angyalok külön formálták és kiválasztották volna Árpád számára való feleségnek. Higgadt, megfontolt, csendes, szelíd és türelmes és jó és jó, és gondos és tapintatos, fogékony férje munkálkodásával szemben. Megértve ezt a szeretetreméltó embert, megtalálta őt és szerette munkáiban is. Mindig ő másolta le darabjait. S ha Árpádnak voltak kishitű napjai vagy csüggedő évei, Flórának nem voltak és Flóra nem hagyta csüggedni Árpádot, akinek mindig nagy szüksége volt arra, hogy legyen valaki

körülötte, aki hisz benne. Hogy mily hirtelen tudta külön-külön irányokból is őt megrohanni a kétség, arra igen jó esetet tudok róla. Egy népszínműve első előadását néztük együtt egy páholyból a Népszínházban. Az első felvonás lármás sikert aratott. Egyre-másra tapsolták ki a játszókat és a szerzőt. Árpád nagy izgalommal járt ide-oda, a járkálásra nem nagyon alkalmas, különben elég téres páholyban. Mi az, Árpád? — kérdeztem tőle.

— Mit lehet még ezután csinálni? — fakad ki ő. — Erre már nem lehet rálicitálni. Le kell tenni a tollat.

Közben elkövetkezik a második felvonás. A függöny leesik és halálos hidegség és csend telepszik rá a nézőtérre. Árpád ismét nagy lelki tusában mozog ide-oda:

— Hát mit akar még ez a publikum? Már ennek nem lehet írni. Mivel lehet a hidegségéből kizavarni. Le kell tenni a tollat.

Ez a kishitűség nemcsak ilyen pillanatnyi benyomások alatt lépett fel nála. Néha fenyegette az írói pályáját. Egy két gyenge vagy kétes siker elvette a kedvét és szinte paralizálta a tehetségét. Egyszer egy ilyen hosszabb pauza után eljő hozzám s egy darabot tesz elem. Akkor már Evva Lajos volt a Népszínház igazgatója. Elvitte volt hozzá, de Evva nem nagyon lelkesedett a darabért s azt mondta, hozza el nekem, ha ön ajánlom, akkor előadatja. Én kezembe vettem a munkát, egyet-mást javasoltam hozzá s azt mondtam, biztos sikere lesz. Ott is voltunk a próbán, igazítottuk, rendeztük és csakugyan nagy sikere lett a darabnak. Ezen

azután úgy felbuzdult, hogy egyre-másra tervezte az új darabokat, sőt írta is és ez a lendület hozta meg neki élete legszebb sikerét: ekkor írta a *Himfy dalait*, mely-lyel boldogan hágott fel karrierje delelőjére.

Ha életrajzot kéne itt írnom, még megírnám róla, hogy életében ugyan nem nagyon bántották a kommunisták, de üldözöbe vették, mikor meghalt. Nem engedték eltemetni saját családi sírhelyébe, hanem megállítva a halotti menetet útján a sír felé, eldirigálták a rákoskeresztúri temetőbe. Odaváló ideiglenes sírjából hoztuk vissza a Kerepesi-úti temetőbe és eltemettük másodszer is. De itt nem életrajzát írom s nem halálát. Itt még csak kiházasodunk a Kávéforrásból s a temetőig, akik előbb meg nem haltunk, még akkor hosszú és viszontagságos út várt reánk.

Dóczy Lajos már Bécsben házasodott meg. Egy igen szép, szellemes leányt vett feleségül, egy nagykereskedő leányát. Lakodalma, melyre felmentem Bécsbe, fejedelmi pompával ment végbe. Én bizonyos lemondással néztem a látványosságot, mert tudtam, hogy ez csak egy újabb akadály Dóczy és — Budapest között. Egyszer látogattam meg őket pár év múlva otthonukban. Akkor beszélt nekem felesége, hogy jelmezes bálban vett részt az előző napok egyikén, még pedig mint magyar parasztmenyecske.

— Mért nem írt nekem, — mondtam én — küldtem volna magának hiteles magyar parasztjelmezt.

— Maga nekem? — mondja ő nevetve. — Jöjjön el egyszer az atyám raktáraiba. Ott megmutatom sorra

az összes magyar vidékek viseletét. Mert minden parasztkendőt, parasztkelmét az én atyám szállít Magyarországra s mi tudjuk legjobban, melyik vidéken milyen fejkendőt, milyen viganót, színben és mustrában milyet visel a magyar paraszt.

En már erre nem nevetve feleltem. Szép ország vagyunk. Az úri nép Párizsból kapja a ruháját, a paraszt Bécsből s az egész ország ugyancsak Bécsből a politikáját. Hogy ezen fordítsunk, attól félek, arra nem lesz elég a — Kávéforrás.

És megházasodtam én is. Feleségül vettem jászberényi Kalmár Lajosnak, a Koburg hercegek causarum directorának a leányát, Ipolynyékről, Hont megyében. Ott egyszerre három család kötelékébe léptem: a Dacsó, Laszkáry és Kalmár családokéba. Három szép Dacsó-leány (keszihóczi és dacsólami Dacsó-család, mely IV. Béla idejéből tudott donációs leveleket felmutatni) az ötvenes években, mikor az ősiségi pátens kiadatott, egyetlen férfi testvére javára lemondott birtokrészéről, Keszihócról. Az egyik, Amália, férjhez ment Laszkáry Miklóshoz, a másik, Ottil, Nedeczkyne lett és Trencsénbe került; a harmadik, Anna, mint Kalmár Lajos felesége lett az én anyósom. Hont vármegye már a Felvidékhez számít s itt kerültem szorosabb érintkezésbe és atyafiságba a felvidéki magyarsággal, mely általában a legértékesebb és legműveltebb magyarság közé tartozik. A három honti család — Dacsó—Laszkáry—Kalmár — szinte legendás rokoni viszonyban élt egymással három külön faluban, egymástól nem messze. A benső-

séges szellemről, mely e családokban uralkodott, tanúságot tesz az, hogy Ivánka Nelli, aki jó barátságban volt velők, ott hagyta Szemeréden, az Ivánkák székhelyén kastélyát s Nyéken házat bérelt s ott lakott, hogy e családokhoz közel legyen s mintegy kötelékükben élhessen. Nelli később Fischof Vilmos dr. ismert pesti orvos felesége lett és én az ő házuknál találkoztam először feleségemmel. Fischofné Ivánka Nelli és Kaas Eduardné báróné Ivánka Ida testvérek voltak s én Kaas Ivor révén jutottam családi körükbe. Apósom maga, de háza is, Hontban nagy és megérdemelt tekintélyt élvezett. Én az életben embert, kiből a nemes tulajdonságok, szív- és észbeli értékek: a jóság, a szerénység, az ítélet és az általános műveltség oly vonzó harmóniában lettek volna, nem ismertem. Szerény volt az igénytelenségig, okos a bölcsességig, igazságos az önmegtartóztatásig. Égálgalom, irigység és gyűlölet messze elkerülte az ő házat, mert neki tekintélyénél, jelleménél és készségénél fogva minden előmenetel és szerep kínálkozott, de őt semmi csábítás sem tudta hivatása szolgálatából és családjába bűvös köréből kicsalni. Felesége ifjú korában nagyon szép, öregségében is bájos és kedves volt. Házában úri hang, finom asztal, előkelő modor volt otthon. Aki betévedt, az aránylag szerény háztartásban fejedelmi ellátásban részesült.

Ebből a körből, ebből a környezetből hoztam én magamnak feleséget, apja kedvesét. Senki szebbet nem mondott róla, mint halálakor Dóczy egy rövid nekrológban. Azt mondta: úgy lépett be az én életembe,

mint egy mosoly és úgy távozott belőle, mint egy sóhajtás. Én, minthogy ő soha nem ambicionált mást, mint hogy férjének felesége és gyermekeinek anyja legyen s e könyvben több szó őróla nem is léssen, ennyit engedek meg magamnak: Ha sikerült némi jót és hasznost tennem ez életben, túlon-túl gazdagon megjutalmaztattam érte azzal, hogy az enyim volt. Amit pedig vétettem, tudom, őérte meg fog nekem bocsájtatni minden hibám, bűnöm és vétkem onnan, ahonnan jó az emberekre a bocsánat.

És ezzel búcsúzom a Kávéforrástól, amely kedves és felejthetetlen volt, de a boldogok házasságával és a halottak halálával szemben nem tudott megállani.

XIV. A NÉPSZÍNHÁZ.

Budapest főváros abban különbözik más európai fővárosoktól, hogy ezek mind a magok nemzeti talajából nőttek ki, Budapest ellenben oltvány. Idegen magból nőtt idegen törzsre oltatott a magyar. S mikor teremni kezdte volna a nemesebb gyümölcsöt, akkor botoltatott le a nemzet. S most újra kell csíráznia, bimbót fakasztania, kihajtania, hogy újra termőképes állapotba jusson. Magyar tudományt, magyar irodalmat, magyar művészetet — akadémiát, múzeumot, színházat — magyar közigazgatást, iskolát, társadalmi és politikai, valamint emberbaráti egyesületeket — mindent oltvány útján kellett az idegen pesti s budai törzsökre illeszteni s mindent jóformán száz éven belül hogy azzá legyen, ami a háború előtt kezdett lenni s amit ma mind ismét újra kell éleszteni: magyar, eleven, élő, éltető fővárossá.

Mindebből e könyvben engemet természetesen a Népszínház érdekel elsősorban.

A nemzeti színészet Budapesten zsöllér volt és nem is volt a sorsa különb a zsöllérsorsnál, ámbar művészi nivója egyenrangú volt fiatalsága mellett is az európai nagy színészetével. Harminchétben épült a Nemzeti

Színház. Széchenyi, a nádor, a nemesi társadalom, a vármegyék, a Nemzeti Kaszinó teremtették meg. De még hosszú évekig tartott, amíg a pesti polgárságba be tudott gyökerezni. A mágnásvilág hazafias pártfogásában részesítette a Kaszinó útján, de szórakozni, élvezni a Bécsből is dédelgetett és pártfogolt, virágzó városi német színházba járt. A hatvanas évek elején próbált Molnár György Budai Népszínház nevezet alatt hajlékot adni az alsóbbrendű drámai műfajnak, de nem sok sikerrel. 1867-ben ezt próbálta ugyancsak ő a Kávéforrás segítségével újra feltámasztani. Bár ennek is hamarosan elfogyott a lélekezete, mégis innen indultak nevezetes művészi pályájukra Jászai Mari, Molnárné-Kocsisovszky Borcsa, Boér Emma, Szentgyörgyi, a Kolozsvári Színház nagyhírű veteránja és Kassai Vidor, a Népszínház karakterkomikusa s mások. Nem több sikerrel próbált a régi István-téren pár évvel utóbb szerencsét Miklósi igazgató, akinek színpadáról Vízvári és Solymosi kerültek ki. A magyar kabaré első kísérletei a régi Komló-kert című korcsma és a Beleznay-kert című vacsorázó-hely emlékéhez fűződnek. Mindenik szerény kísérletezésnél többnek nem volt mondható. A német múzsa uralkodott akkor a színpadon s a korcsmákban egyaránt.

Még a Reform idejébe, vagyis a hetvenes évek legelejére esik, hogy ezekről a dolgokról gyakrabban esett szó a Kávéforrásban. Ha egy kissé nagyképű akarnék lenni, azt mondhatnám, hogy akkoriban érkezettnek láttuk az időt, hogy megindítsuk a pusztító hadjáratot

a német színészet ellen. Ez a német színészet, minekutána vigadóbeli hajléka leégett, egy favázás nagy épületben tanyázott és virágzott az Erzsébet-téren. Nyáron pedig a városligeti fasorban és a budai Horvát-kertben játszott egy-egy arénában. Az első kis puska-lövések abból álltak, hogy a Reformban megírtunk egy-egy beküldött újdonságot, melyben valaki figyelmet bennünket arra, hogy az «Erzsébet-téri színházban hallotta előadás alatt a gerendákat ropogni.» A színházra ennek folytán minduntalan ráment egy városi bizottság, vizsgálatot tartani, hogy biztos-e még a közönség élete a rozoga épületben. Elértük végre azt, hogy a város halálra ítélte az épületet, mely egyébként is csak ideiglenesnek készült. De akkor még olyan pártja volt a német színháznak, hogy nyomban építettek a lebontandó helyett másikat. Szolid köépületet a Gyapjú-utcában.

Ez minket is erősebb harcra serkentett s elkezdünk az izgatást egy Budapesten építendő Népszínház érdekében. Kerestünk és találtunk összeköttetést a városházán s hamarosan eljutottunk odáig, hogy a Nemzeti Kör helyiségeibe népgyűlést hirdettünk. A népgyűlés nagy lelkesedéssel elhatározta, hogy közadakozás útján megépíti a Népszínházat s e végből kiküldött egy tizenötös-bizottságot, amely viszont választott a maga kebeléből egy ötös-bizottságot s utasította, hogy indítsa meg a gyűjtést és tegyen meg minden szükségeset a Népszínház megteremtésére. Ez ötös-bizottság, melynek tagjai lettek Steiger Gyula, Tavaszgy András,

Lipthay Béla báró, Podmaniczky Frigyes báró és Bákosi Jenő, — kezébe is vette az ügyet és ki se adta többé belőle, amíg a Népszínház épülete nem állt.

Az agitációt, az országos gyűjtést a Reform vezette. Össze is gyűjtött, beleszámítva egy álarcos színészbált, melyet rendezett, összesen 25,000 forintot, amiből természetesen akkor sem lehetett színházat fölépíteni. De Steiger Gyula, egy igen lelkes és erős kezű tekintélyes városi képviselő, később tagja az országgyűlésnek a Józsefvárosból, egyébként magában is gazdag ember, a városházára vetette magát s társaival karöltve hamarosan kivitte, hogy a város egy szép telket ajándékozott a hazafias célra, még pedig azt a telket, ahol most az Operaház áll. Akkoriban épült az Andrássy-út, melynek külső része a város és Városliget közt sivár homokbuckás terület volt. De fél fele, a város felé eső része már szépen ki volt építve. Azonban az 1873-iki, bécsi pénzválság, a bécsi közkiállításra beállt nagy krak, Budapestet is megbénította és a sugár-úti vállalat részvénytársaság munkája is megakadt. Hogy a társaság az építő kedvet föllendítse, eszébe jutott, hogy a tervezett királyi Operát próbálja oda telepíteni az akkori Sugár-útra, melyet csak később neveztek el Andrássy-útnak, mert hiszen ennek a városrendezésnek Andrássy Gyula gróf volt a lelke. Az Opera építés-alapja már részben megvolt. Mert a király megengedte, hogy az ő privátkasszájából bizonyos összeg minden évben az Opera építésére fordíttassék. Természetesen, ez nem valami fejedelmi nagylelkűségből történt.

A kormány ugyanis vonakodott az országos költségvetésbe akármily összeget felvenni színházépítésre, nehogy a nemzetiségek tiltakozzanak vagy ők is országos költségen magoknak színházépítést követeljenek, így eszelték ki, hogy az operaszínház a király költségén épüljön, de ugyanakkor megfelelő összeggel a király civillistáját fölemelték. Így lett a magyar Nemzeti Színház operájából magyar királyi Operaház.

A sugár-úti vállalat azt az ajánlatot tette az operalapnak, hogy az alapba befizet kétszázötvenezer forintot, ha az operát a Sugár-útra építik. Egyszersmind nekünk, a népszínházi építő-bizottságnak felajánlott ötszázezer forintot, ha átengedjük neki a mi ajándéktelkünket az Opera számára. Persze, hogy mi kaptunk az alkalmon és most már tekintélyes tőkével rendelkezünk a Népszínház számára, bár igaz, hogy most meg már telkünk nem volt.

Napokig bekocsikáztuk a várost, alkalmas telket keresve, de ahányat megnéztünk, vagy nagyon drága volt vagy egyébként nem volt alkalmas. Elővettük hát a városrendezésről készült mappát. Hátha megtaláljuk papiroson, amit a valóságban hiába kerestünk. És megtaláltuk. A József-városon keresztül le voltak már a házak döntve azon a vonalon, amerre a külső körútnak kellett futnia. És íme, a Rókuson túl, a Kaszelik-háznál az egyik oldalon, ahol a Sertéskereskedő-utca (ma Népszínház-utca) kezdődik, ott van egy jókora üres tér, melybe a körút tervezett testébe rézsútosan nyúlik be egy le nem bontott ház. Ez a ház a mérték-

hitelesítő-hivatal és telep volt. A téren pedig vásáros fabódék és lacikonyhák városa, cuppogó sárban, melyen vastagon fölhintett szalma és lerakott padló segítette tovább a vándort. A tér a város tulajdona volt és az áldozatkész főváros ezt a telket is átengedte nekünk a Népszínház céljaira, azzal a kikötéssel, hogy vállaljuk a város helyett a mértékhitelítő-hivatal épületének kisajátítását. Persze, hogy örömmel vállaltuk. Hiszen az egész hatvanezer forint volt, nekünk pedig már kamatozott ötszázezer és néhány forintunk. És hozzá nem is mindjárt, hanem ki tudja, mikor kell kifizetni. Mert a házak a körút mentén le voltak ugyan már döntve, de új ház még egy se épült s a körút deszkapalánkkal volt elzárva.

Ezen a téren tette meg az első kapavágást Molnár György, aki természetesen, bár a Nemzeti Színház tagja volt akkor, a leglázasabb érdeklődéssel kísérte a Népszínház ügyét. A bizottság ugyanis nem vesztegette az időt. Nagyobbrészt Liphay Béla báró palotájában (budai oldal a Duna-parton, a Lánchídtól a Gellért-hegy felé a második ház) tartottuk üléseinket. Én írtam a jegyzőkönyveket. A bécsi Helmer és Fellner műépítő-cég készítette a színház terveit. Ez volt, úgy emlékszem, a harminchetedik színház, melyet ez a cég Európában épített. Pénzünk ugyan nem volt elég a terv szerint való építésre, mert az előirányzat szerint 700,000 forint volt az építési költség, de Kéler Napoleon műépítő vállalkozott a munkára s 1875 tavaszán annyira voltunk, hogy a színház megnyitását az év októberére ki

mertük tűzni. Ehhez azonban egy vállalkozó direktor kellett. Szemlét tartottunk az összes vidéki színingazgatók felett, de nem tudtunk olyat találni, akire rá mertük volna bízni az új feladatot: megalapítani, megszervezni és vezetni egy fővároshoz méltó színházat a könnyebb műfajoknak. Ehhez színházi praxis, irodalmi színvonal, eiőbbkelő ízlés és pénz kellett. Végül Liphay Béla báró elkeseredésében arra fakadt, hogy volt itt Pesten néhány év előtt a német színháznak egy magyar ember igazgatója: azt kellene felkeresni. Nagy kétségeink voltak arra nézve, hogy az az emeritált német színingazgató lehet-e hivatva, hogy az első nagy, magyar népies színházat megteremtse, de már igazán nem tudtuk, mit csináljunk. Végre megtaláltuk az illetőt: Kaposvárott korcsmát bérelt s a korcsmáros művészetet folytatta. Ez Liphay Béla bárót is visszariasztotta. Ebben a zavarban kínálkoztam azután én, hogy megpróbálom. A bizottság kapva kapott ajánlkozásomon és hamarosan megkötöttük a szerződést.

Ezek után első dolgom volt megállapodásra jutni a Nemzeti Színházzal, amely lemondott a népszínműről a Népszínház javára és lemondott, illetőleg felmentette szerződésük alól azokat, akik a népszínművel át jövendők voltak a Népszínházhoz. Ezek Tamássy és Blaháné, Eöry Gusztáv, V. Kovács, a funerátor, aki minden író és művész temetésén, a halottasmenet élén a keresztet vitte, amihez just formált s otthon saját elkészített koporsójában szokott hálni. Semmi különösebb szerepet soha a színpadon nem játszott, de kitűnő epizodista

volt s néha megfesteni való figurát tudott csinálni egy-egy néma szerepből is. Végül Molnár György jött át a Nemzetiből, de csak rendezőnek. A társaság szervezését voltaképpen ő végezte, ő jelölte ki nekem a színészeket, akiket a vidékről össze kellett szednem s ő készítette elő az első hónapok repertoárját is. Első vezértagjai lettek a Népszínház társulatának Együd István, Tihanyi Miklós, Párthényi József, Karikás József, Kápolnay, Klárné, Párthényiné, Kákosi Fanny, Dancz Nina, Daray Karolin, Sziklai Emilia, Lukácsyné, kikhez utóbb jöttek Szabó Bandi, Horváth Vince, Kassai Vidor, Vidor Pál, Szombathelyi, Bakonyi és a segédszemélyzet, kik Eajkai-Friebeisz, az első magyar színházi ügynök révén szerződtek. A karszemélyzetet Huber Károly zenetanár és zeneszerző állította össze; a balettet a kis Jeszenszky balettmester; karmesternek Erkel Elek jött el, atyja ajánlatára, aki méltó tagja volt a nagy muzsikus-családnak és Puks Ferenc, a kalocsai templomi zenekar régens chori-ja.

Hegyí Aranka, Pálmai Ilka és Komáromy Mariska feltűnése a népies művészet egén, mindenik külön fejezetet érdemelne.

Mikor már be volt fejezve első szervezése a társulatnak, benyit egyszer hozzám egy borotvált képű fiatalember és így szól:

— Solymosi Elek vagyok. Hogyan lehet az, hogy én kimaradtam a Népszínházból?

— Azt bizony én nem tudom. Talán Molnár vagy Friebeisz tudják.

— No már pedig én ki nem maradhatok. Nekem itt kellennem. És én innen el nem megyek már.

— Kérem, ha kell, akkor mit tehetünk? Mert ha kell, akkor muszáj és a dolog el van intézve.

— Rendben van — feleli ő.

És tényleg el volt intézve, ott maradt és több mint húsz éven át tagja volt a színháznak és kedvence a fővárosi közönségnek.

Egyszer egy kis vidéki, gondolom, ungvári lapocskakerül a kezembe és én olvasom színházi rovatát. Abban a vidéki kritikus nagyon dicsérgetett egy Szigligetiné nevű fiatal színésznőt. De a kritikus oly jó ízléssel és oly okosan végezte dolgát, hogy elkezdtem neki hinni és azontúl kerestem ezt a kis színésznőt és végül megtaláltam Kecskeméten. Meghívtam, mert éppen volt a fiókomban egy darab, amely alkalmasnak látszott arra, hogy egy fiatal színésznő diadalmasan kezdhesse meg vele a karriercsinálást. A darab a *Kornevillei harangok* volt, a kis színésznő Pálmai Ilka, a nagy Szigligeti fiának fiatal felesége. Pálmai Ilka azzal a darabbal rohamban vette be a közönség kegyeinek a várát s fényes pályafutása azon az estén indult meg a szó szoros értelmében a kornevillei harangok zúgása közt.

Volt Pesten a hetvenes években egy púpos öreg leány, Fehérvári kisasszony, aki kitűnő énektanárnő volt. Ennek az iskolájában jelentkezett egy nap egy égő szemű, barnaarcú karcsú leány s kérte, hogy vegye fel az iskolájába. A tanárnő zongorához ül s megpróbálja a kislány hangját. Ez a hang pedig egy fényes

adomány roncsa volt akkor. A lány elbeszéli, hogy a színésziskolába járt, ott annyit mutogatták a vendégeknek hangja fényét és magasságát, hogy végre is a hang megtört s akkor kitették az iskolából. Hogy miből él és mivel foglalkozik? Sárközy muzsikus cigány feleségének van az Erzsébet-téren egy szódavizes bódéja. Ez az asszony tartja őt kegyelemből s ő a dézsákat s az üvegeket mosogatja. Fehérvári Mari megsajnálta a leányt s megígérte neki, hogy megpróbálja összedrótolni a hangját. De viszont a lány cserébe takarítani fogja az iskolát. És egy napon felhossa a tanárnő a kislányt a Népszínház igazgatójához, aki megénekel-teti, azután nyomban szerződteti, de előbb, mintsem felléptetné, egy félévre vidékre küldi, hogy egy kis gyakorlatot szerezzen magának a színpadon. Egy félév múlva feljött a kislány, fölléptettük (igaz, hogy első jelenete előtt akkor is úgy vacogott a félelemtől, hogy ötlépésnyire elhallatszott a foga összeverődése) és a fellépés kitűnően sikerült. Ez volt Hegyi Aranka, egyike a legfinomabb, legdiszkrétebb és legelegánsabb operett-énekesnőknek.

Komáromy Mariskát pedig két öreg színésznő hordozta magával negyed- és ötödrangú társulatoknál, ahol tizenhároméves korában már játszott mindenfélét. Többek közt játszta a *Betyár kendőjében* a negyvenéves primadonna, Buzi Zsófiának az anyját, a vén csárdásnét, akinek azt kell mondania, mikor leánya szilajon a betyárral szeretkezik: hej, nekem sohase volt ilyen szerencsém! És játszta tizenkétéves gyermeklány ko-

rában azt a béreslegényt a *Falu* rosszában, aki vasvillát ragad, hogy leszúrja vele Göndör Sándor hórihorgas alakját.

Azzal állítottak be hozzám az öreg színésznők, hogy itt hozzuk az új Blahánét. Az új Blaháné pedig egy kis sápadt, fáradt hangú leányka volt, akinek hangja melegségétől megrezgett a levegő. Természetesen ott fogtuk, átadtuk Puks karmester kezébe, hogy ápolja, gondozza s fejlessze a hangját. Később Párizsba is elküldtük Marchesiné iskolájába s bizony olyan édesen csengő ezüstös hang akkor nem volt Budapesten, mint az övé. Így vonzotta a tehetségeket a napfényre — mint ahogy régen a varrónők mágnessel szedték ki a szemétből az elveszett varrótűket — a Népszínház friss életének már első éveiben.

Az első repertoárt Molnár György állította össze s én szerveztem hozzá már a nyár folyamán varróműhelyt, melynek élére hűgomat, Csepreghynét állítottam, aki később a Nemzeti Színháznak s Keglevich István gróf intendánssága alatt az Operaháznak jelmezszerelője lett. Még a színház tele volt mindenféle mesteremberrel, amikor szabóműhelyemben már varrták a megnyitó-előadás, azután a *Dunanan apó* című operett és a Molière-féle *Képzelt beteg* kosztümjeit.

A Népszínház színpadát Galló György magyar asztalos építette. Erről a legényről is érdemes pár szót szólani.

Molnár György a néhai budai népszínházban készült a nagy párizsi látványosságra, az *Ördög piruláivá*.

Párizsból hozatott színpadi gépmestereket, akik neki a boszorkányos tüneményeket berendezték, egészen új színpadot építve hozzá. Ezek mellé szegődött segédmunkásnak egy fiatal becsvágyó asztaloslegény, aki felhasználta ezt az alkalmat arra, hogy a színpad titkait kitanulja. És ki is tanulta alaposan és ezentúl nem is foglalkozott mással, mint a színpaddal. Épített magának egy miniatűr színpadi modellt és ezt nekünk bemutatva arra kért, hogy bízzuk a Népszínház színpadát őrá. S mikor tőlünk megkapta a megbízást, elindult a saját költségén ki Európába egész Párizsig, megnézni, ahány nevezetes színpad van, valamennyit. Mikor megkérdeztük, mért teszi ezt, azt felelte, azért, hogy meggyőződjék, nincsenek-e az ő eszméi talán már másutt megvalósítva. És mikor megjött, megcsinálta színpadunkat, úgy hogy később a legnagyobb és legváltozatosabb látványosságokat könnyen lehetett bele alkalmazni. Két főelve volt ebben. Az egyik, hogy a színpadnak úgy kell épülve lenni, hogy egy-két óra alatt teljesen ki lehessen szedni, hogy sülyesztőit a legrövidebb idő alatt akármely pontra át lehessen helyezni. És a második, hogy amit emberi kézzel el lehet a színpadon végezni, ahhoz nem szabad masinát alkalmazni. Mert az emberi kéz a legtökéletesebb és legérzékenyebb masina, ellenben a gép egy lelketlen s érzéketlen alkotmány, amely veszedelmes azon a szűk téren és nehézkes is, ahol annyi ember jár-kel úgyszólván kiszabott vonalakon, egy oly felsőbbrendű alkotás szolgálatában, minő a színdarab. Galló György életé-

nek tragikus epizódja volt, hogy az Operaház színpadának megépítését nem őrä bízták, hanem Bécsből hozattak gépészt, aki beépítette — még pedig kísérletképpen — a gyönyörű Opera színpadát az aszfaleiával, a monstrum-géppel, amely igaz, hogy egy fordulatra mozgásba hozza víznyomással az egész színpadot és masinának bämulates, de színpadi használatra szinte lehetetlen, mert lassú, nehézkes és ha valaki az útjába akad, mikor megmozdul, az vagy maga egészen vagy testi épsége menthetetlen. Nem is használhatták itthon se sohase többre, mint az első felvonások beállítására. A többi felvonás nem ért rá várni az aszfaleiát. Nem is utánozták sehol a világon s itthon is többet rozsdásodik, mint dolgozik.

A Népszínház adminisztrációja a képzelhető legegyszerűbb volt a világon. Egy pénztáros, aki beszedte, egy másik, aki kiadta a pénzt, egy igazgató és egy titkár, aki a többi dolgot intézte. Ennyi volt az egész. A Népszínházból indult ki az a jegyforma, amely ma általános a színházaknál. Titkárom Csepreghy Ferenc volt, aki, mert egészsége megrendült, az öreg Korányi professzor parancsára otthagya az asztalosságot s immár egészen az irodalomnak készült élni. Béla bátyám Erdélyben, Gyergyó-Ditrón, volt orvos, Csepreghy egészségét pihentetni nála volt, onnan hívtam haza, mikor a színházat átvenni készültem. Ügy jött fel lelkesen, felkészülve, mint egy vitéz katona, aki harcba indul. Megtettem a színház titkárának, a megnyitás hetében vele jártuk be minden este a színház

összes emeleiteit, mert a jegy szedő személyzet is új volt, a közönségnek pedig a színház volt új és sok eligazítani való dolog akadt.

A megnyitó-előadás programját úgy terveztük, hogy legyen egy-egy felvonás mind a műfajokból, melyekből a Népszínház repertoárja állani fog. Egy megfelelő prolóógus mellett, melynek tartalma legyen a magyar víg múzsa diadala a német Hanswurston, legyen egy kis népszínmű, egy kis operett, egy kis bohózat és egy kis tánc. A prolóógust írta ifj. Ábrányi Kornél, az operett szövegét Berczik Árpád, zenéjét Huber Károly, a bohózatot Vidra Sipka, a népszínművet Erdélyi híres írónk egy Leánykérő című kis munkájából egészítettük ki.

Játékrendünk számára készletben volt a megnyitó-előadás, *Dunanan* operett, *Az ördög párnája*, Tóth Kálmán utolsó színműve, a *Képzelt beteg*, Tóth Ede *Kintornás családja*, és a Nemzeti Színháztól átvett népszínmű-pályázat, melytől reméltük, hogy egy-két darabot fogunk kapni. És azután, ahogy a régi népszínműveket egymásután be tudjuk illeszteni repertoárunkba.

Ahogy azonban a megnyitás napja felé közeledtünk, váratlanul nagy baj szakadt reánk. Tamássy, a népszínművek hőse, kereken elutasította a neki felajánlott szerződést. Blaháné aláírta ugyan, de most hirtelen, minden okádása nélkül visszalépett. Ott álltunk, hogy a Népszínház, mely voltaképpen a népies színművek s elsősorban a népszínmű érdekében épült, kénytelen

kapuit megnyitni a nélkül a két művész nélkül, aki abban az időben hosszú tespedéséből ismét virágzásba hozta a népszínművet. Mert ennek a műfajnak a sorsa mindig ahhoz volt kötve, hogy van-e két olyan színész, aki benne a két vezérszerepet játssza. Valamikor Déryné volt a híres «vodvillistáné». Azután jött az ötvenes években Hegedüsné, kinek partnere Füredy volt. Ezek után kísérletek következtek, de se Bognár Vilma, se Némethyné Eötvös Borcsa, se Helvey Ilka nem tudták életben tartani. Akkoriban volt, hogy a Nemzeti Kaszinóban egyszer azon tanakodtak, nem illetlen dolog-e, hogy a Nemzeti Színházban darabokat játsszanak, melyekben az emberek — gatyában járnak. A hetvenes évek elején azonban jött Blaháné (Tamássyt már azelőtt odaszerezdették Kőmives igazgatónak a Városligetben hevenyészett nyári színházából) s egyszerre megint nem szégyene, hanem dicsősége lett a Nemzeti Színháznak (s a kaszinónak is) a gatyás darab.

Szerencsére sikerült Blaháné szándékát visszafordítani. Ő újra aláírta szerződését, de sajnos, arra már későn, hogy a megnyitó-előadáson résztvehessen. Én nem tudtam elgondolni, mi lehetett ennek a dolognak az oka. Később megtudtam. A Nemzeti Színháznál volt egy kotteria, melynek az volt a terve, hogy a Népszínházra, ha elkészül, ráteszi a kezét. A Nemzeti Színházból odatelepíti a népszínművet és az operát s ezzel tehermentesíti a drámát. Ennek útját vágta egyelőre az, hogy én vállalkoztam a Népszínház igazgatására s most azt gondolták, hogy Tamássy és Blaháné nélkül

gyors bukás lesz a vállalat sorsa s akkor következnek ők. Ez egy első kísérlet volt ebben az irányban és sajnos, nem az utolsó. Már évek múltak, mikor nekem Blaháné barátságos beszélgetés közben azt mondta: «Ha tudnád, mivel beszéltek akkor rólad teli a fejemet, hát égnek állana minden hajad szála tőle».

Én bizony nem tudtam, nem is óhajtottam tudni, mert hiszen akkor már rég túl voltunk ezeken a dolgokon és én sohasem szerettem komolyan haragudni az emberekre. De a megnyitó-előadással benne voltunk a bajban. Másod-, harmadrendű énekesnőkkel kellett kirukkolnunk és nélkülöznie kellett bemutatkozásunknak azt a fényt és életet, amelyet két népszerű nagy színész szór a színpadról a nézőterre. Nem kis dolog ez, kivált akkor, amikor a világ amúgy is egy kétségbeesett és veszendő dolgot látott egy ilyen színházi vállalkozásban. Kaas Ivor báró egy kétségbeesett jó barát ékes-szólásával próbált ismét és ismét rávenni arra, hogy mondják le a merész vállalatról, mely csak bukással végződhetik, mint ahogy eddig minden kísérlet mutatja. Még a megnyitás előtt felmentem Wenckheim Béla báró fúziós miniszterelnökhöz s előadtam, hogy van egy szép udvari páholyom, mely három rendes páholy helyét foglalja el. Talán illő volna, ha az udvar ezért a páholyért egy magánvállalatnak, mely nemcsak szubvenciót nem kap, hanem inkább bért fizet a színházért, valamit fizetne. Béla báró azt felelte, bízam rá, ezt ő megcsinálja. — De — fordult hozzám — mondja, van-e valami pénze a vállalatához?

— Pénzem, — mondom én — van egy kis spórolt pénzem.

— No hát azt dugja el olyan helyre, ahol maga se találja meg, inkább, mint hogy a színházba temesse.

Így gondolkoztak az emberek. Mert hiszen igaz: minden hasonló kísérlet addig kudarcot vallott. A Nemzeti Színház pedig örökké szubvenciókkal kellett győzni. Ezt legjobban tudták az alkotmányos miniszterek.

De hát a pohár meg volt töltve. Gondos kezek még keserúségeket is keverték bele. Mit volt mit tennünk, ki kellett innunk fenéig. A nagy nap eljött, Ferenc József királyt nekem kellett felkalauzolni a páholyába. Ragyogó közönség foglalta el e gyönyörű színház minden helyét, minden zugát. Igaz, hogy a programunk is gyengének bizonyult. A prológos, mikor a magyar géniusz a német pojacát a sülyesztöbe kergeti, alkalmasint nem nagyon tetszett az osztrák császárnak, aki ott ült a magyar király mögött a páholyban. A *Jeremiás siralmi* című bohózatot, melyet sajátkezűleg követtem el álnév alatt, ízléstelennek találták arra, hogy egy király nézze végig. És hiányzott az előadásból Tamássy és Blaháné, akik tündérmesterségökkel csodát tudtak volna tenni. Egyszóval nagy volt a csalódás, amit színpadi nyelven bukásnak neveznek és ő felsége eltávozott az előadásról, a nélkül, hogy az igazgató kalauzolására reflektált volna. Magával vitte a dicséretet, amit ilyenkor a fejedelmek nagylelkűen le szoktak adni a direktoroknak.

Másnap persze nagy volt az ijedelem, amely részint rám is elragadt, amikor meg kellett győződnöm arról, hogy a közönség nem igen verekszik a második előadás jegyeiért. De jött a színházi bizottság elnöke is, a jó- és nemeslelkű Liphay Béla báró és némi habozás után azt találta mondani, hogy tán jó volna, ha lemondanék. Erre én már magamhoz tértem. «Nem, báró úr, én innen önként nem megyek kudarccal, hanem csak diadallal. Különbén én a világtörténetben kettőt nem tudok. Nem tudok olyan új újságot, melynek első száma csapnivaló rossz ne lett volna s nem tudok új színházat, melynek első előadása sikerült volna.»

És maradtam és mentünk vidáman tovább, de irtóztatón kellett dolgoznunk, mert hiszen mindennel sietnünk kellett. Szerencsétlenségünkre Tóth Kálmán darabja is megbukott, de ez már Blahánéval. És egy bukás Blahánéval mindig ért annyit, mint egy siker Blaháné nélkül. Hogy pedig mily rohamosan kellett dolgoznunk, mutatja a következő eset. Lecocq, *Angot asszony leánya* akkor nagyon népszerű operett volt. A magyar vidéki színház is játszta már. Tervbe vettük mi is, de a létező fordítást nem lehetett használni. A magyar operettfordítások egyáltalán oly silány tákolások voltak, eredetiség, elmésség, szellem, találékonyság és magyarosság nélkül, hogy gondolni se lehetett rajok a Népszínházban. Egy bécsi Eirich nevű színházi ügynök kezében volt akkor az egész magyar színház. Ő szerezte meg magának az összes külföldi darabokat Ausztria számára, amibe természetesen beleszámították

Magyarországot is. Minden francia darabot is német fordításban kaptak a mieink Eirich úrtól, még a Nemzeti Színház is, melynek művészei Bécsbe rándultak ezeknek a daraboknak az előadására. Lompos bécsi viccekkel voltak tele az operettszövegek s ezeket, nem tudom kik, durva és esetlen magyar fordításban adták vissza. Emlékszem a *Kékszakállú hercegre*, melyben még a magyarok is németül mondták a bécsi primadonnának naiv könyörgését, hogy «aussi mecht!», ami németül jól és kedvesen is festett, de mikor a magyar előadáson egyszer Blaháné ajkáról kellett hallanom, iszonyúnak találtam. (Egyszer tudniillik ezt a darabot a vidéki fordításban adták elő a Népszínházban.) Én kötöttem először a Société des auteurs et compositeurs dramatique című párizsi társasággal szerződést és megtörttem Eirich úr magyar zsarnokságát, amiről később lesz még e könyvben szó.

Az *Angot asszony leánya* fordítására tehát sürgős szükségünk volt, mert már a férfiszabó-műhely s a női is javában varrta a kosztümöket. Úgy segítettünk magunkon, hogy a könyvet háromfelé téptük s az első felvonást fordítottam én, a másodikat fordította Dóczy Lajos, a harmadikat Madarassy László magyar kir. pénzügyminiszteri államtitkár, a *Dunanan apó* ügyeskező fordítója.

Abban az időben igen népszerű olvasmány volt Jules Verne. Párizsban színre hozták híres regényét: *Utazás a föld körül 80 nap alatt*. A kiállítást e látványossághoz a bécsi díszletfestőpár, Kautzky és Brioschi készítette.

És kellett a darabhoz egy elefánt is, melyen az utasok. Phileas Foggal az élükön, menekülnek. Bécsben a Carl-színház játszta a darabot s én a színházzal a kiállításra és az elefántra szerződést kötöttem. Mikor azonban a darab után jártam, kitűnt, hogy azt Budapestre nézve megszerezte magának a német színház. Így álltunk már most egymással szemben: én darab nélkül, a német darabbal, de kiállítás és elefánt nélkül. Mit tehattünk egyebet? Ő csináltatott magának kiállítást, én csináltattam magamnak darabot. Mire a kiállítás Bécsben felszabadult és jöhetett, Csepreghy Ferenc oly pompás, érdekes és jókedvű darabot csinált a regényből, hogy ezzel mértük az első halálos csapást a német színházra. És ez volt Csepreghynek is első nagy diadala. Oly sikere volt a mi darabunknak, hogy a német meg se merte próbálni a magáénak színrehozatalát. A darabot játszottuk vagy ötvenszer egymásután (akkor hallatlan eset Budapesten), de csak hétköznapokon. Vasárnap mindig népszínművet adtunk Blahánéval.

Ekkortájt következett el a második rejtett támadás a Népszínház ellen. Én persze nem tudtam mindjárt, hogy ez csak megismétlése annak, amit a megnyitáskor próbáltak meg, de utóbb ez is kiderült. A támadás ezúttal nem a művészekén, hanem Tóth Edén keresztül ért, akinek *A kintornás család* című darabját a Nemzeti Színháztól átvettük volt és most tüztük ki első előadásra, az *Utazás* utánra. Egy napon azonban, ez már 1876 télutón volt, Tóth Edétől egy ultimátumszerű levelet kapok, melyben azt írja az

akkor már igen beteg szerző, hogy vagy előadom egy bizonyos, megnevezett dátumig a darabját vagy visszaveszi tőlem s nem engedi előadni.

Én természetesen szintén igen határozottan azt feleltem ugyancsak levélben, hogy én nem adom vissza és okvetlen színre hozom a darabot. Mert ő nekem átadta, én elfogadtam. Én bemutattam neki a darab színrealkalmazását s ő helyben hagyta. ő az egyik főszerepre ajánlott egy vidéki színészt, én azt a színészt szerződtettem. Én festtettem a darabhoz díszleteket is már. Mindezeknél fogva elő fogom adni, mihelyest a most folyó darab a szerződés szerint, melynek föltételei szerint játsszuk, megengedi. — Erre megint csak egy goromba választ kaptam olyan stílusban, hogy «majd megmutatom» stb.

Természetesen nem ő mutatta meg, hanem én mutattam meg. A darabról könnyen lemondtam volna, mert nem bíztam sikerében, de az így megtámadott jussomról nem voltam hajlandó lemondani s elő is adtam a darabot, melyet szegény beteg Tóth Ede a színpadok mögül egy vánkossal kibélelt karosszékből nézett végig. A darabnak, sajnos, csak igen közepes sikere volt s én azontúl nem sokat hallottam a beteg szerzőről, akinek a Nemzeti Színháztól átvett pályázaton egy új darabja, *A tolonc* nyerte meg a Népszínház száz aranyát. Sajnos, ezt Tóth Ede már nem érthette meg. Azonban egyszer, beszélgetés közben Tihanyi Miklós, egyik legnépszerűbb művésze a Népszínháznak, azt kérdezi tőlem: Mi baja volt direktor úrnak Tóth Edével?

— Tóth Edével? Honnan veszi ezt a kérdést, Tihanyi?

— Onnan, hogy néhány nappal halála előtt, mikor meglátogattam, azt találta mondani: Mégis csak becsületes ember ez a Rákosi.

Én akkor ezt nem tudtam magamnak megmagyarázni. Sem azt, hogy mért nem lettem volna becsületes ember; sem azt, hogy azután *mégis csak* becsületes ember lettem. Az a kis konfliktus a *Kintornás* körül elég kellemetlen dolog volt, de nem tudtam, hogyan érinti a becsületet, különösen az enyimet. Hónapokkal később ezt is megtudtam. Csepreghy Ferenc egészsége érdekében annak az esztendőnek a nyarán feleségével Tátrafüreden járt. Ott volt Tóth Ede özvegye is, aki egyszer elbeszélte nekik, hogy a Nemzeti Színház bizonyos érdektársaságának bizalmas embere gyakran kereste fel már ágyának esett urát. És valahányszor jött, mindannyiszor belülről becsukta a szobát. De, beszélte az özvegy, én se azért vagyok asszony, hogy a kulcslyukra ne tegyem a fületem! És hallotta, mint beszéli férjének látogatója, hogy én azért húzom-halasztom az ő darabjainak az előadását, mert csak az ő halálát várom, hogy azután özvegyét kijátszva magam gazdagodjam meg az ő darabjain s több hasonló dolgot. Nyilván ezek azok a hajmeresztő dolgok, amelyeket annak idején Blahánénak is beszéltek. A Tóth Edével vallott e kudarc után ez oldalról hasonló támadás többé nem ért bennünket.

A kezdet nehézségein szerencsésen túl voltunk s színházunk népszerűsége kezdett kivirágogni. Még nem

jutottunk a téli szezon végére, amikor nekem Kávéforrásbeli barátaim azt jelentették, hogy Molnár György panaszkodik, nincsen velem megelégedve s próbáljak vele valamit tenni. A dolgot nem lehetett egészen könnyen vennem, mert kétségtelen, hogy, nem tudom, nála nélkül miképpen birkóztam volna meg a szervezkedés munkájával, a játékrend megalapításával s az egész vállalkozás megindításával. Molnár György pedig nemcsak kiváló színésztehetség, nemcsak elsőrendű rendező és a színházi dolgok fanatikusa volt, aki más célt az életben a színházi szenzáción kívül nem ismert, hanem nagy tapasztalattal, bő gyakorlattal és fantasztikusan dolgozó képzelő erővel is bírt ezen a téren. Nem ismertem embert, aki jobb szeretett volna jól élni, minden élvezetet fenéig üríteni, de aki egyszersmind olyan szó nélkül tudott volna, ha kellett, koplalni, egy szalmazsákon hálni és ott is álmodozni előadásról, kiállításról, színpadi látványosságokról és földrengető sikerekről. Abban az időben került színre Offenbachnak egy látványos operettje Párizsban, gondolom *Le docteur Ox* és szolgája Ygène, melyről a francia lapok igen sokat írtak. Az is Jules Verne egy fantasztikus regényéből készült és azt is megírták, hogy a színház homlokzatáról egy elektrikus, a holdvilágot ábrázoló óriási gömb világított végig a bulváron. Ez a darab a holdvilággal, mely óriási hatást tenne a Népszínház homlokzatán, roppant izgatta az ő fantáziáját s nekem ismételve szölt, hogy hozassam meg a darabot. Én ezt hazárdjátéknak néztem s mindig elhárítottam magam-

tól a gondolatát. Azt hittem, ez keserítette el s ezért panaszkodott barátaimnak. Átmentem tehát az ő oldalára (a Kerepesi-úti oldalon tudniillik ő tanyázott, a színház népszínházi oldalán volt az én szobám) és leültem s így szóltam hozzá: Nézd Gyuri, beszéljünk egyszer komolyan a párizsi új operetről. De vegyél, kérlek, ceruzát is a kezébe. És elszámoltam neki, hogy a kiállítás ennyibe, a napi költség ennyibe kerül, a színház pedig ennyit meg ennyit tud a legjobb átlagban bevenni. Most már te Blahánét is beletennéd. Nekem a kiállítósos darab arra is való, hogy Blahánét pihentessem, ne mutogassam egy darabig, hogy azután annál kelendőbb legyen. Tegyük fel, hogy elő tudjuk adni a darabot százszor. Most nézd meg a bevételeket és konstatáld, hogy ebben a legjobb esetben, a legoptimistikusabb számítás szerint — olvasd le a számot — mennyit fizetünk rá a dicsőségre. Az egyik kérdés ezután az, hogy miből fizetjük ezt? A másik kérdés azután az, hogy — mit adunk a közönségnek azután? Ne kalkulálj, kérlek, Párizs világvárosára, ahol ötvenszer-százszor adnak egy darabot, mikor buknak, és kétszázszor és ötszázszor, ha sikerül a dolog. Mi Pesten vagyunk, nekünk pesti mértékkel kell élnünk. Mi nem hazardírozhatunk, nekünk nemzeti misszióink van, nekünk élnünk, győznünk kell. Nekünk a pesti publikumot nem a párizsi holdvilág számára kell meghódítanunk, hanem a magyar művészet számára. Nekünk a németet kell innen kipusztítanunk és nem szabad megkockáztatnunk, hogy mielőtt ezt elérnők, magunk pusztuljunk ki.

Efféléket beszéltem neki s kijelentettem, hogy nem vagyok hajlandó ebbe a kockázatba belemenni. Másnap nagy meglepetésemre titkárától — mert ő is tartott magának titkárt, aki azonban inkább bizalmi ember és némileg folyton szimatoló kém volt inkább, mint titkár — tehát titkárától átküldte nekem névjegyét, melyre ennyi volt írva: Kérlek, Jenő, fizesd ki nekem a nekem járó percenteket, mert én március 1-én elhagyom a színházat.

Köztünk ugyanis az a szóbeli szerződés jött létre, mikor elhatározta, hogy átjön a Népszínházhoz, hogy tőlem megkapja a Nemzeti Színháznál élvezett havi fizetését és azonkívül két százalékát az évi tiszta jövedelemnek. Némi gondolkozás után a magam névjegyére ennyit írtam neki: Kedves Gyuszi, a percentekről a legkedvezőbb esetben akkor lehet szó, ha egy évi eredményről leszámolhatunk. Eddig tél volt, most jön a nyár, amelyre alkalmasint rámegy a téli kereset. A többiről még beszélgetünk.

A dolog azonban megdöbbsentett. Nem érttem. Nem is vettem komolyan, hogy elmenjen. De igen kellemtelen volt a helyzet. A napi munkában igen nagy úr támadna elmenetelével, melyet nekem kellene átvennem. Milyen hatása lesz a színészekre, akik előtt feltétlen tekintély volt? Milyen hatása a bizottságra és milyen a közönségre is? Elvégre igen különös ember volt ez a Molnár. Tele gyanakvással — azt mondhatnám, hogy virtuóz fantáziája vele is játékot űzött. Az ő szeme mindenben ott volt és bizalmi embere is állandóan szag-

lászott. De nekem nem volt titkolni valóm, hát csak mosolyogtam a színjátékon. Egyszer szinte magából kikelve rontott be szorosán az előadás kezdete előtt a szobámba: «A pénztáros duplán ad el jegyeket!»

— Duplán? Csak nem bolond?

— Nem bolond, de gazember, összejátszik a titkárral.

— Ugyan, ugyan! — A titkár a sógorom, a pénztáros pedig egy régi jó emberem volt, főszedője a Reformnak. — Hát hol van az a dupla jegy?

Előállítja bizalmi emberét, aki jelenti, hogy az első erkélyen nagy verekedés van e miatt a dolog miatt. Nos, jól van, gyerünk fel az első erkélyre. Rohanunk fel a lépcsőkön és csakugyan nagy zavarban és izgalomban találjuk az egész erkélyi publikumot. A jegyszedők bambán állnak ott, két vendég perel más két vendéggel rázogatva a jegyét, hogy az a két szék őket illeti, nem azokat, akik már elfoglalták.

— Kérem a jegyét, — szólok a perlekedőkhöz, akik a székeket követelték.

— Csakugyan, a két szék önöket illeti, a két jegy ide szól. Kérem az önök jegyét, — szólok azokhoz, akik a két széken ülnek. Azok keresni kezdik a zsebükben s lassan meg is találják. Persze, erkélyre szóltak ezek a jegyek is, de a második erkélyre, ahova fel is kalauzoltam magam az illetőket. A gazemberség pedig nyilvánvaló. A bizalmi úr ott settenkedett, látta a zavart, hallotta a veszekedést és a helyett, hogy a jegyszedőknek segítségére sietett volna, futott Molnárhoz, aki szintén

nem érdeklődött a dolog mibenléte iránt, hanem futott hozzám, hogy a pénztárosom és titkárom gazemberek, duplán adják el a jegyeket.

Egyszer karonfogva megyünk az utcán. Szembe velünk jön egy ismerős és igen barátságosan köszönt. Molnár megáll. Láttad? — azt mondja.

— Mit?

— Hogy ez az ember mily hódolattal köszöntött. Mért köszöntött ez nekünk?

És megyünk tovább és jön egy másik ismerős és — szándékkal vagy szándéktalan — elfordított fejjel megy el mellettünk. És ismét: Láttad? mondja ő.

— Mit?

— Ezt az embert. Mért nem köszöntött ez nekünk?

És ez így ment mindig. Ha köszöntöttek, gyanús volt és gyanús volt, ha nem köszöntöttek.

Egyszer izgatottan jött be igazgatói-szobámba és így fakadt ki:

— Én ilyen dolgot még nem láttam. Ebbe a házba akárki bejön és viszi ki a pénzt.

— Ki vitt ki innen pénzt?

— Mindenki! Ez a kereskedő, az az iparos. És elszámol egy pár céget.

— De fiam, — mondom én, — ezek az emberek portékát szállítottak a házba és csak a holmijok árát viszik ki innen.

— No, én ilyen gazdálkodást nem láttam!

És ezzel indulatosan kiment. Nekem pedig egy jelenség jutott az eszembe első bevásárlásaink idejéből, me-

lyet akkor nem tudtam megérteni. Ahány kereskedésbe bementünk szövetet, kelmét vásárolni, szinte minden boltban azt a feleletet kaptuk, hogy abból az áruból, melyet mink keresünk, nincsen készletben semmi. Mikor már Csepregyhyné, akivel e vásárlások után jártunk, végre megsokalta ezt a jóformán sztereotip választ, arra fakadt, hogy mégis különös, hogy olyan nyomorult ez a pesti kereskedelem, hogy semmit se talál az ember a készpénzeért sem, amire szüksége van s kényszerítik az embert arra, hogy Bécsbe vigye a pénzét: a kereskedő felfülelt.

— Kérem, majd még utána nézünk. Menjen csak, — fordul az egyik segédhez, — itt meg itt, gondolom, ott kell lenni effélének. Hát készpénzzel tetszik fizetni? — fordult hozzánk. És természetesen volt bőven minden, ami kellett s ezután nem mi kerestük többé a boltosokat, hanem a boltosok kerestek minket. Mert hosszú sora volt a pesti kereskedőknek, akiknek még az első Budai Népszínház idejéből súlyos követeléseik voltak Molnár Györgyön. Mert az, úgy látszik, olyan vállalat volt, ahova a portékát bevinni be lehetett, de a pénzt kivinni a lehetetlenségek közé tartozott.

Én másnap a névjegy vétele után elmentem a rendezői oldalra. Gyuri, mondtam, itt van a te névjegyed. Kérlek, lehet erről a dologról még veled komolyan beszélni?

— Erről már nem érdemes többet beszélni.

— Hogyan, el vagy tökélve, hogy itt hagysz bennünket? Végkép?

— El.

— Nos hát akkor ne is beszéljünk róla. A dolog el van intézve.

És ezzel ott hagytam őt, de még mindig nem értettem a dolgot. Évek múlva találkoztam feleségével, a Nemzeti Színház kedves művésznőjével véletlenül a villamos vasúton. Beszélgetés közben hirtelen így szólok hozzá:

— Nézd Borcsa, én még ma sem tudom, hogy Gyuri miért hagyott el minket oly rögtönösen a Népszínháznál. Nem tudnád megmondani az okát?

Borcsa elneveti magát (akkor ő már Molnár György unokaöccsének, Molnár József orsz. képviselőnek, a Reform egyik növendékének volt a felesége) és így szólt: Jaj, Jenő, Gyuri nem hitte ám el, hogy te olyan könnyen elereszted!

— Lám, lám. Nagyon sajnálom őt. Elfelejtette, hogy az igazgatói szobákban nem komédiát játszunk, hanem komoly életet. Legalább, ami belőle engem illet. Ezt a darabját szegény Gyuri rosszul rendezte.

A februáriusban, amikor ez történt, meghalt Deák Ferenc. Én a temetését a Népszínház mögött hevenyészett állványról néztem. Mély meghatottságomban is egy érzés fogta el egész valómat: Örültem magamban, hogy nem voltam abban az időben újságíró, mert írnom kéne erről a nagy halotról és bizonyosan tudom, hogy nem tudnék róla hozzá méltó cikket írni....

És március 1-én Molnár csakugyan távozott. Én átvettem az ő hatáskörét s szerződtettem rendezőtársnak Lukácsy Sándort, aki a színpadi adminisztrációt vé-

gezte, a repertoár-darabokat kezelte, felújított régi darabokat színpadra vitt és — darabokat is írt. Molnár György azontúl csak vidéken vendégszerepelt s végül elbetegesedvén, kórházban halt meg. Nagyszabású ember volt, nekem tragikus alak, mert tehetsége nem fért el a szűkebb keretekben, melyek közt élnie és dolgoznia adatott. Uralkodó lélek volt, de sohasem volt birodalma, ahol egész gazdag tehetségét kifejthette, expanzív lényét kiélhette volna. Mindenütt korlátokba ütközött, melyeken szárnyait, -kedvét, lelki egyensúlyát összetördelte. De felséges nyugalommal tudta sorsa minden fordulását viselni, mindig egy kissé patetikus, mindig egy kissé színész volt. Még a kórházban is, ha meg-meglátogattam, szeretett pózolni s mintegy Molière szerepét iparkodott játszani. Nem színésznek, hanem hadvezérnek vagy államférfiúnak kellett volna születnie, korlátlan hatalmi körrel, hogy századának egyik legérdekesebb alakja legyen. Színészei között, noha alig volt olyan, akinek végül gázsihátrálékkal ne tartozott volna, voltak rajongó hívei és keserű gyűlölői. Közömbös embere nem volt. Közönöségi hiúság nem volt a hibája, a nők vágyakozással nézték. Aki meg akarja őt érteni, nem élete vergődéseiből, hanem fantáziája szertelenségéből és tervei nagyságából kell hozzá a mértéket venni. Nem annak született, ami volt és nem lehetett azzá, aminek született. Lukácsy Sándor, előkelő aradi család gyermeke, — gondolom, bátyja alispán volt — korán ment a színészethez, mint meggyőződtem, minden színészi tehetség

nélkül. De komoly rajongással és hazafias lélekkel vette kezébe a színészi vándorbotot. Azt hiszem, az írói hivatás csábította erre a pályára. Ehhez volt bizonyos tehetsége, ellenben ehhez meg sem iskolai, sem esztétikai készütsége nem volt elegendő. Az osztrák elnyomatás idején egy kis drámai társulatot szervezett s a nemesebb színpadi irodalom kultuszával barangolta be az országot. Hamar rákényszerítette aztán a sors arra, amire hivatva volt. Darabokat írt, melyeket a vidéken szerte játsztak és nem egyszer megmentett a végső ínségtől egy-egy színtársulatot azzal, hogy pár nap alatt valamely aktuális esetről színdarabot írt, mely a közönséget egy-egy városban végre is becsodította az előadásra. Tudok róla esetet, hogy először megírta a színlapot, kihordatta s csak azután kezdett bele darabja megírásába, melyet két-három nap alatt megírt, betanított és előadatott. Hány színműírónak a sorsa ez! Katona József, Szigligeti, Szigeti, Tóth Ede, Molière, Shakespeare — hogy a legnagyobbakat is el ne felejtsem — előbb színészek lettek, csak azután fanyalodtak a színműírássra. És a mi két nagy költői héroszunk: Arany és Petőfi: nem mindketten belekóstoltak a színészségbe, mielőtt megtalálták a területet, ahol a babérdő várt reájok?

Lukácsy Sándor a Népszínháznak is írt több darabot, melyek közül legnagyobb s legtartósabb sikere a *Vereshajúnak* volt. Darabjai irodalmi kvalifikációval nem bírnak, de színpadi értékük van. Dialógjai, elmésségei kissé rusztikusak, érzelmi részei szentimentálisak, lélek-

tana önkényes, de figurái jóízűek, kompozíciója hatásos, meséje romantikus. A feladatnak, melyre a Népszínház meghívta, becsülettel híven megfelelt.

Molnár György utolsó rendezésében Offenbach nagy operettje: *A talléros pékné* jelent meg a Népszínház deszkáin. Én rendezői karrieremet Csepreghy Ferenc *A vízözön* című bibliai vígjátékával kezdtem meg. Ezzel indult meg voltaképpen Csepreghy rövid, de fényes pályafutása a Népszínházban. Valóságos oszlopa lett ő a játékrendnek. A régi népszínmű az ő két fődarabjában (*A sárga csikó* s a *Piros bugyelláris*) dicsősége tetejére hágott. Mind a két darab a kompozíciójánál fogva kiváló irodalmi alkotás. Igaz, mély és őszinte érzelmek csatáznak bennök és egy szeretetreméltó lélek jó kedve és humora ragyog le róluk. Mind a két darab fényes és tartós sikert aratott a színpadon és mindenik a magyar drámairodalomnak kvalitásos alkotása, messze fölülhaladva a laza kötésű műveket ezen a téren. Azután jöttek sorra az ő kiállítási kompozíciói. Az *Utazás a föld körül* után *Strogoff Mihály*. Ennek főpróbájára s első előadására eljött Pestre a berlini Viktória-Színház igazgatója, aki szintén készült e darabra, nem a mienkre, hanem amit e témáról az ő színháza számára egy előkelő berlini újságíró írt szintén Jules Verne darabjából. Berlini kollégám, Hahn úr, kétségbe volt esve a mi előadásunk után. Szerette volna Csepreghy darabját vinni Berlinbe, de nem merte megbántani a maga szerzőjét. Később azután engedelmet kért arra, hogy egy pár jelenetet a mienkből átvehessen. E darabnál kell meg-

emlékezni az öreg *Lehmannról*. Ez egy kis alacsony, púpos ember volt, egy genialis díszletfestő, aki Bécsből, az ő imádott városából adósságai miatt kiszorult s itt telepedett meg Budapesten s lett a színházak festője. Ez állította ki a *Strogoff Mihályt*, melybe az ő könyörködésére Csepreghy belekomponált egy léghajó-utazást is. Mert az öreg festőnek volt egy eszméje, hogy miként kellene egy léghajó emelkedését és repülését megcsinálni. És a dolog csakugyan nagyszerűen sikerült is neki. Ez a darab az ő díszleteivel körutat is tett a külföldön, sőt Bécsben Jauner, a híres színész, akkor a Carltheater igazgatója, megszerződött velünk a darabra s a díszletekre is. Az öreg Lehmannnak hihetetlen, szinte gyermekes öröme volt, hogy az ő kedves Bécs városa gyönyörködni fog az ő dekorációiban. E miatt meg is gyűlt velünk a baja, mert a ravasz öreg a díszleteket mindjárt a bécsi Carltheater méreteihez szabta. De meg is bűnhődött érte. A csalfa bécsi titokban új díszleteket rendelt a Kautzky-Brioschi cégnél. Alkalmasint nem merte a Budapesten már használt díszleteket a bécsieknek beadni. Mikor ez kitudódott, Lehmann bácsit elfogta a kétségbeesés és az öreg csak akkor tért magához, mikor én Jaunernek kijelentettem: ha nem kell neki a mi díszletünk, akkor írasson magának darabot is Bécsben a bécsi díszletekhez. Jauner Dóczyt kérte fel közbenjárónak s engemet, mikor Berlinbe utaztam visszaadni a Viktória-színház igazgatójának a vizitjét, elcsíptek s addig sanyargattak, amíg ki nem egyeztem velők egy Lehmannak fizetendő busás fájdalompénz-

ben, természetesen, ha Lehmann is belenyugszik. Az Őreg festő könnyezve egyezett bele, mert a pénze, az sohasem volt neki elegendő.

További hasonló darabjai voltak Csepreghynek *A szép Meluzina*, egy igen sablonos német darab alapján írva. Azután ismét Jules Verne után *Az utazás a Holdba s a tenger alatt*, két regényből összevonva. Végül *Kolumbusz Kristóf*, teljesen eredeti darab. Ezekkel a darabokkal változatosságot vittünk a játékrendünkbe és lehetővé tettük az operettek és más énekes darabok és a primadonnák pihentetését. E művek becsét pedig emeli, hogy tele vannak talpraesett alakokkal, az alakok jóízű hamisítatlan magyar humorral és jókedvvel. Ha ezeken kívül semmit sem írt volna Csepreghy, akkor is bőven rászolgált volna arra a koszorúra, amelyet korán bezárult sírjára elkésve küldött a Kisfaludy-Társaság mintegy pótolni azt, hogy eddig elmulasztotta tagjai közé választani a kitűnő író. Csepreghy Ferenc egyéb munkáiról, mint a *Saul* című bibliai tragédiáról, az *Akhbár szultán* című befejezetlen drámájáról s egyebekről nem e könyvben vagy legalább is nem a Népszínházzal kapcsolatban van helye beszélni. Sajnos, egészsége oly rohamosan kezdett hanyatlani, hogy a *Piros bugyelláris* első előadásán nem is lehetett Pesten, mert San-Eemóban töltötte a telet. A következő tél Görbersdorfban látta őt meghalni 1880-ban; felesége karjaiban. Nem egészen tíz évig dolgozott az irodalomnak s munkássága eredménye négy vaskos kötet, melyet én adtam ki mindjárt halála után.

De ez már mind az én bérleti időm vége felé volt. Egyelőre még a Népszínház első éveiben s nagy és friss munkában vagyunk. Időközben az adminisztratív személyzetem is megszorodott. Egy napon jelentkezett nálam Evva Lajos. Egy fiatalember, aki nekem a Reformban tárcacikkeket írt, különösen a régi magyar cigányokról. Most végezte az egyéves önkéntesi szolgálatot s beállít hozzám, hogy adjak neki valami állást, mert semmi és senki nélkül van itt. Mit csináljak, — beállítom második titkárnak. Így jött Nagy Vince is, akit megtettünk segédrendezőnek. Evva ott is rekedt, sőt ő lett utánam a színház bérlője. Nagy Vince pedig előbb megutazta a külföldön Sztrogoff Mihályt, azután mint magyar kir. tejbiztos beutazta a tejtermelés érdekében Nyugat-Európát.

Egy ízben szerződtem Merellivel, Patti Adelina imprezáriójával. A népszínházi bizottság hosszú tanácskozásokon vesződött azzal a kérdéssel, nem nagyon drágák-e a helyérek, melyeknek engedélyezését kértem. Megjegyzem, hogy a Népszínház helyérei voltak akkor: földszinti s emeleti páholy hat forint, másodemeleti páholy öt forint, zsöllyeszék 1.50 frt, zártszék egy forint és így tovább mindig lejjebb, míg a karzati állóhelyhez nem értünk, melynek ára tíz krajcár volt. Pattiért persze száz forintos páholyt kértem. A bizottság egy része el volt szörnyülködve, míg végre azt nem mondtam: Kérem, ne méltóztassanak sokat töprenkedni. Inkább arra kérem, eszközöljenek ki számomra hatósági segítséget, hogy a jegykiadáskor a közönség

agyon ne verje egymást. Mire Merelli társasága Pattival az élén megérkezett, akkorra már minden előadásra el volt adva minden jegy s az összes pénz a takarékpénztárban kamatozott. De ebből a körülményből majdnem nagy baj lett. Merelli az első előadás napján délután jelentkezik, hogy fizessem le neki az aznapi bevételt. Én bocsánatot kértem, hogy ezt ma már nem tudom megtenni, mert a takarékpénztárból délután már nem lehet pénzt kivenni. De holnap délelőtt lefizetem a pénzt. A gyanakvó talián azonban hidegen kijelentette, hogy fizessek rögtön, különben nincsen előadás. Mondtam neki, hogy «magának ugyancsak sok rongy szemétnéppel lehetett dolga, hogy így meri felállítani a kérdést». De nem használt semmit, Merelli hajthatatlan volt. Szerencsémre belépett a szobámba Pázmándy Dénes, akinek nyomban elmondom a helyzetet. Ő is próbálta kapacitálni a kapzsi olaszt, de hasztalan. Végre azt mondja, elmegy a Kaszinóba s megpróbál segíteni. És csakugyan, alig egy óra múlva visszajött s hozta a pénzt, melyet a Kaszinó pár tagjától vett fel. Ekkor pedig már gyülekezett is a közönség, nem sejtve, micsoda veszedelem fenyegette parádés előadásunkat.

Ez előadás előtt való este a *Kornevillei harangokat* játsztuk s Patti Adelina velem egy páholyból nézte az előadást. Megkérdeztem tőle, mit szól a mi kis fiatal primadonnánkhoz, Pálmai Ilkához, aki akkor élte dicsőségének mézesheteit.

— Nagyon csinos és kedves, jól is énekel, de nem tudja a dalait befejezni.

Erre én: — Lehet. De bizonyos, hogy dalait is, karrierjét is jól tudja kezdeni és remélem, karrierjét befejezni is jobban fogja, mint most — dalait.

A Népszínháznak egyébként nemcsak a színpadán voltak nevezetes vendégei. Nézőterén megfordultak (az első előadáson túl is) fejedelmi vendégek. A walesi herceg, utóbb IV. Edwárd király, valahányszor Pesten járt, eljött a színházba, sőt megfordult a kulisszák mögött is és vendégül látta a Nemzeti Kaszinóban művésznőinket is. Volt egy feltűnően szép alakú és gyönyörű, szende arcú szőke kóristánénk, H. Paula, aki tőlem egyszer két napra szabadságot kért. Azt mondta, apja tilalma ellenére lépett a színpadra s most atyja haldoklik és ki akar vele békülni, ezért szeretne Pécsre utazni. Természetesen, a szabadságot megkapta, de a szép Paula sohasem tért vissza többé se Pestre, se a Népszínházhoz. Senki se tudta, hova lett. Néhány évre rá én Párizsban jártam s Madame Adam (Juliette Lambert), aki megfordult Budapesten, valahogy híret vette, hogy Párizsban vagyok s meghívott szombati estéjére. Mme Adam folyóiratot szerkesztett, nagy házat vitt s minden szombaton fogadóestét tartott, amikor a szalonjában felállított kis színpadon valamely idegen nemzet nyelvén és irodalmából volt műkedvelő előadás. Mikor én ott jártam, spanyoloké volt az est s többek közt nagy sikerrel szerepelt egy ripacsos képű spanyol követségi attaché a mandolinjával kísért énekével. Mikor megérkeztem, a háziasszony fogadott igen barátságosan. Szép feje, haja, szempillái, arca

valóságos téli tájkép volt: rétegekben feküdt rajta a rizspor.

— Attól félek, — ezzel fogadott — rosszul fogja magát nálunk érezni.

— Mért, Madame? — kérdeztem én.

— Mert mi most szlávbarátok vagyunk.

— Ó, kérem, rám nézve e kedves termekben nincsen politika — szoltam s átadtam a háziasszonyt egy utánam érkezőnek és körüljártam a termekben. Egy fordulónál kivel állok szemben! Az én volt szép kóristánémmal, aki nagy parádés toalettben, ékszerrel gazdagon megrakva, kövő mered a látásomon. Azután kinyitja legyezőjét és szomszédjához fordul németes franciasággal. (Mert a németek, amikor azt akarják mondani, hogy *je vous prie*, azt mondják: *so vu bri*.) Látom, nem akarja, hogy megismerjem. Meg is tettem neki a szívességet. De utána jártam, hogy miképpen kerül Mme Juliette estéjére, grófok, hercegek, miniszterek fényes társaságába. Hamar megtudtam, hogy annak a ripacsos követségi attachénak a felesége. Itthon többet is megtudtam. H. Paulának bizony nem haldoklott az édesapja, mikor a csodaszép leány két-napi szabadságot kért. Nem is Pécsre utazott kibékülni állítólag haragvó atyjával. A kis Harkányi báró, egy kedves, alacsony, fűrge gavallér, a Népszínház habituéja vitte fel a freudenauai lóversenyre, ahol szemet vetett rá Don Carlos és elvitte magával Spanyolországba, ahol végül felesége lett mint valódi uraságoctól levetett ruha a ripacsos attachénak.

Nevezetes fejedelmi vendége volt a Népszínháznak a gyászos emlékű trónörökös, Eudolf, aki a bécsi lakodalom után lehozta ifjúságban ragyogó szép feleségét Budapestre, hogy bemutassa a magyaroknak. Az ünnepek programjába fel volt véve egy ünnepi előadás a Népszínházban. Előadtunk egy kis epizódot Mátyás király életéből, melynek körülbelül ugyanaz volt a csattanója, ami a Vörösmarty *Szép Ilonkájáé*:

Éljen hát a hős vezér magzatja,
Addig éljen, míg a honnak él.

Hozzá adtuk a népszerű bohózatot: *Tündérlak Magyarországon*, természetesen Blahánéval. Az egészet alkalmi muzsika előzte meg, kombinálva a Himnuszból és a fejedelmi menyecskére való tekintettel a Brabantienne-ből. Nagy volt a lelkesedés és minden jól ment egész végig. De az előadást megelőzte egy mulatságos jelenet abban a kis csarnokban, melyből a királyi páholyhoz vezető lépcső nyílik, az épületnek Népszínházutcai oldalán. Itt közönség nem igen jár. Én voltam ott, várni a királyi vendégeket. Egyszerre belép Ráth Károly főpolgármester kíséretében Erdődy gróf, a trónörökös udvarmestere. Engem kerestek, a gróf az est programja iránt érdeklődik. Én előadom neki sorban, amint meg volt állapítva, mire ő meglepetten fölkiált:

— Nos és a Gotterhalte?

— A Gotterhalte? Az bizony nincsen a programmon.

— Hát hogy lehet az? Ebből botrány lesz. Az uralkodóház tagjait minden parádés előadáson megilleti a

Gotterhalte. Tessék mtézkedni, hogy rögtön beiktassák a programba.

— Igaz, igaz, csakugyan, valóban — szól közbe Ráth Károly.

Én pedig így: — Sajnálom, ezen nem lehet segíteni. Először is mi ide a Gotterhaltét be nem eresztjük. Sohasem volt még itt és nem is lesz itt soha. Másodszor, ha volna, aki ránk tudná parancsolni, akkor is a mi zenekarunk nem cigánybanda, akinek csak azt kell mondani, hogy húzd ezt, húzd azt és a cigány húzza. Az én fiatal zenekarom csupa oktalan osztrák és cseh muzsikus, akiket összeverbuváltunk annak idején. Ez nem tud szegény, csak kottából játszani. De még azt is össze kell neki próbálnia, különben nem tudja elmuzsikálni. Kottánk pedig a Gotterhaltéről, hála isten, nincsen, tehát még erőszakkal sem lehet azt ebben a házban most rögtön elmuzsikáltatni.

— Ez hát hallatlan. Hallatlan szégyen és blamázs — szavalja a nemes gróf és kezd föl-alá járni a csarnokban. — Hogy lehetne itt segíteni?

Ráth Károly pedig már az én magyarázatom alatt kezdett föl s alá szaladgálni, kezeit tördelve, hogy «igen bizony, hallatlan», de valahányszor mellettem elment, mindannyiszor felém hajolt és odasúgott a fülem felé, hogy «ne tágítson, ne engedjen» s tovább szaladgált azzal, hogy mi lesz hát itt, hogy hallatlan és a többi.

De bizony nem lett semmi. Az est eltelt pompásan Gotterhalte nélkül is.

Elvgre ez a mi munkánk itt a Népszínházban a

főváros magyarságáért folyt s elsősorban hadjárat volt a németiség ősi vára, a német színház ellen. Ez a gondolat éltette a Népszínház létesítésének egész mozgalmát s ez vezetett engemet igazgatói székébe s ez vezette e székben minden munkámat. Első dolgom volt ez irányban, hogy kiszabadítsam a magyar színészetet Eirich úr, bécsi színházi ügynök hálójából, hogy ne kapjon ez a színészet mindent német átdolgozáson keresztül. E végre kötöttem — ismét Pázmándy Dénes, a tiszteletbeli francia közvetítésével — szerződést a francia szerzők társaságával. E szerint minden francia darabra, amelyre reflektáltam, elővételi jogom volt, kizárólagos jogom Budapestre. A bécsi szerzőkkel nem tudtam meg-egyezni, mert azok előjogot adtak a pesti német színháznak s nekem az ő akaratuk szerint csak akkor lett volna jogom valamely bécsi darabot előadni, ha már németül Pesten lejátsták. Ezt a föltételt nem fogadtam el s igazgatásom első éveiben nem is adattam elő bécsi darabot egyet sem. Utóbb már a bécsi szerzők kerestek engem, nem én őket. Első bécsi darabom volt a *Seekadett*, a mi címünk szerint *Kapitány-kisasszony* című operett, melyre titokban készültünk és sikerült is pár nappal előbb előadni, mint a német színháznak. Ez volt — a földközi utazás után — második súlyos csatavesztése a Gyapjú-utcában épült német színháznak. De elkövetkezett a harmadik is.

Egy napon olvasom valamelyik újságban, hogy a bécsi Carltheater híres társasága Budapestre készül vendégszerepre s hogy elő fogja adni többek közt a

Párizsban nagy karriert csinált *Niniche* című bohóságot is. Minthogy azonban ezt a darabot én már lefoglaltam s egy igen népszerű vidéki primadonnát, Gerőfinét, szerződtettem a címszerepre, ez a kis énekesnő azonban nem tud eljönni, csak későn ősszel, annálfogva én írtam a bécsi Carl-színház igazgatóságának egy kolleghiális hangú levelet, melyben kijelentettem, hogy nem fogom e darab előadását megengedni, keressenek vendégszereplősökre magoknak más alkalmas darabot. A bécsiek azonban nem reagáltak figyelmeztetésemre, lejöttek és éppen Erzsébet királyné nevenapjára tűzték ki a kérdéses darabot előadásra. Igaz, hogy nagy rava-szul nem nevezték a darabot nevén, hanem így írták a színlapra:

NINON.

(*Niniche.*)

Azt gondolták, így elkerülik a veszedelmet. Én azonban reggel 9 órakor megjelentem a rendőrségen, panaszt tettem s követeltem az előadás betiltását. A rendőrtanácsos, aki elé a dolog tartozott, sürgősen megidézte a német direktort s egy hosszadalmas tárgyalás kezdődött, melynek végén a rendőrtanácsos azt az ítéletet hozta, hogy a darab előadását nem tiltja be, engemet pedig peremmel a rendes bíróság elé utasít.

— Mit gondol, tanácsos úr? Ezek az urak most lekoptatják a darabot, melynek kizárólagos előadási joga engemet illet. Én meg pereljem őket kártérítésre! Hol lesznek ezek már akkor, mikor az én perem tárgyalásra

kerülne. És hol pereljek? Pesten, ahol ezek nem lesznek? Vagy Bécsben, ahol laknak: az osztrák bíróságnál? Köszönöm szépen. Engedelmeivel megyek a főkapitány úrhoz.

A főkapitány nem volt a hivatalában. Parádés misén volt Erzsébet-napja tiszteletére. De én megvártam s előadtam neki a dolgot. Thaisz Elek, a daliás főkapitány, azt mondja: — Csakugyan, nekünk nincsen paragrafusunk, amellyel segíteni tudnánk. De menjen fel a belügyminiszterhez, ő adjon nekem utasítást arra, hogy az ügyet intézzem el a saját hatáskörömben, akkor meglátjuk, mit tehetünk.

Rohantam fel a belügyminisztériumba. Ott valami ankét volt (már akkor is ankéteztek!). Nem lehet a belügyminiszterrel beszélni, Tisza Kálmán volt a belügyminiszter. Én beüzentem, hogy igen sürgős dologban járok, melyet nem lehet holnapra halasztani. Erre kijött Jekelfalussy államtitkár, akinek gyorsan s röviden elmondtam a dolgot és Thaisz Elek üzenetét. Az államtitkár erre azt mondta, adjam be neki írásban a panaszt, hogy elintézhesse. Adott is mindjárt egy fél ív papirost, rádiktálta az én ügyemet. Én írtam s aláírtam, azután összehajtotta s a hátára ráírta, hogy a főkapitány utasíttatik, hogy a panaszt intézze el saját jogkörében.

Diadalmasan rohantam a papirossal vissza a főkapitányságra. Áadtam az aktát Thaisz Eleknek, aki azt mondta: — Rendben van, jöjjön el ide este hat órakor. — Világos, hogy pontban hat órakor ott voltam.

A főkapitány zsebre teszi a belügyminiszteri végzést s egy rendőrt elküld konflisért. Háromnegyedhét volt, mire kiértünk a német színházba, mely előtt szokatlan élénkség volt, mert a perpatvarnak valahogy a híre már kiszivárgott.

A páholyfolyosón végig felmegyünk egyenesen a színpadra. Ott előszólítja Thaisz a rendezőt.

— Kérem, — így szól hozzá — teremtsé nekem ide rögtön a sűgöt, a mai darab sűgópéldányával.

Egy minden ízében (az ijedtségtől) remegő asszony-ság áll élénk. Thaisz kiveszi az asszony kezéből a könyvet s felém nyújtja. — Kérem, — azt mondja — nézze meg, ez-e a peres darab?

Én elolvasom a személyeket s megnézek egy pár jelenetet s kijelentem, hogy igenis ez a Niniche című francia darab. Erre a főkapitány a rendezőhöz fordul: — Ezennel megtiltom, hogy ezt a darabot itt e színpadon előadják. Ha tilalmam ellen szegűlnek, vegyék tudomásul, hogy a játszókat rendőrökkel vezettem el a színpadról. Ezt a sűgópéldányt pedig ezennel elkobzom.

Ekkor már többen álltak körül s Knaak úr, Bécsnek groteszk jókedve, már játszásra készen felöltözve rohan ki a színpadra. Nagy sopánkodás támad, de a főkapitány felszólítására maga Knaak lép ki a közönség elé és bocsánatot kérve jelenti, hogy a mai darab közbejött akadályok folytán elmarad.

Mi hallgatózunk. És egyszerre tomboló taps és éljenzés tör ki a zsűfolt nézőtéren s a publikummal tapsol egy páholyból Edelsheim-Gyulai báró katonai fő-

parancsnok kedves, szeretetreméltó feleségével, aki maga is még nem régen ünnepelt művésznője volt a bécsi Carltheaternek.

A bécsi színészek ezután nem is folytatták vendég-szereplésüket. Látnivaló volt, hogy ekkor már a német színház halálra volt sebezve. Ennek jele volt az is, hogy Svobodáné Fischer Frici, az egykor népszerű operett-énekesnő nálam jelentkezett, hogy a Népszínházban szeretne fellépni. Egy pár próbára el is jött, de nagyon nehezen ment a dolog. Nemsokára rá Svoboda, a kényeztetett operett-tenorista, aki akkor már Bécsben volt színigazgató, Pestre jött hozzám, valami kiállítást szeretett volna tőlem felvinni, egy francia darabot: *Dráma a tenger fenekén*, melyet mi már lejátsztunk. Beszélgetés közben rám kérdezett:

— Mondja csak, mivel babonázta meg maga ezt a pesti közönséget?

Én kinézek az ablakon s láttam, hogy a kapu előtt egy fiáker áll.

— Kérem, kedves igazgató úr, magáé ez a fiáker itt a ház előtt?

— Igen, az enyim — mondja ő.

— Hát ezzel babonáztam meg. Maga most is bajban van Bécsben s tőlem kér segítséget. Itt beszélgetünk már két órája s ön itt várhatja a fiákerét.

— Mit akar ezzel mondani? Nem szabad nekem fiákerben járnom?

— Dehogy nem! Hogyne volna szabad! Nekem is szabad volna, de nem járok. És ha egyszer-egyszer

muszáj, nem váratom két óráig. Lássá, mi nem magunknak élünk, hanem a színháznak. Iszonyúan dolgozunk. Szerényen és takarékosan élünk. Amit keresünk, nem magunkra költjük, hanem a színházra. Nekünk ez nem lukratív vállalat, hanem hazafias misszió. Mi egy felsőbbrendű eszme katonáinak tartjuk magunkat. Elődeinket — a színpadon s az irodalomban — úttörőknek, apostoloknak hívjuk. Önök urak, mi nap-számosok vagyunk. Ennyi az egész.

Svoboda mosolygott. Nem tudom, min. Talán az én naivitásomon. Búcsúzott és távozott, nehogy még tovább várokozzék a — fiáker.

Ezentúl már csak tengődött a német színház. Mikor pedig egyszer — már régen nem színigazgató — 1889-ben a lakásunkból lemegyek s bele akarok a rám váró konflisba ülni, látom, hogy nyugat felé erősen ki van pirosodva az ég. Kérdem a kocsist, mi az? Tűz van ott? — Ah kérem, — mondja kacagva s ostorával egyet legyintve a kocsis — *csak* a német színház.

Mikor már minden tűz kiégett belőle, az istenek megszánták és elhamvasztották. A Népszínház pedig akkor híre, virágzása és dicsősége delelőjén volt. A mi munkánk gazdag gyümölcstermással jutalmazott meg bennünket. Blaháné csodás, varázsos egyéniségének hozzá méltó keretet teremtettünk; a kitűnő művészek egész sorát léptettük a vidék homályából a főváros verőfényébe. Megnyitottuk a dicsőség pályáját egy olyan kivételes szellemnek és tehetségnek, minő Csepreghy Ferenc volt, aki a színház virágzásának éppen oly nagy

tényezője lett, mint a maga művészetével Blaháné s aki a Népszínház nélkül nem ért volna rá azzá kifejlődni, amire hivatva volt, hogy legyen. A könnyebbfajta drámairodalomban, a szellemben, a hangban és modorban iskolát alkotott a Népszínház a vidéki színészetnek is, ennek a műfajnak a nyelvét, tréfáit úgyszólván átteremtette magyarrá s innen, a Népszínház hatásából fejlődött a budapesti színészet mai gazdagságára. Hogy a közönségre mily hatással volt, arról nem is szólok. Azt tartom, ott tanult meg a pesti ember magyarul nevetni s magyarul sírni. Keresni lehet a világon intézményt, mely egy nagy hivatást ilyen rövid idő alatt nagyszerűen betöltött, de találni egyhamar nem lehet e tekintetben a Népszínháznak mását.

Hogy ezt is oly könnyű vérrrel eltékoztuk, az már a mi sorsunk. Én 1875 október 15-től egész 1881 október 15-éig vezettem. Ekkor visszaléptem, fáradt is voltam, mert minden új darabot magam rendeztem, minden operettet — amíg Evva Lajost be nem vezettem ebbe a tudományba — magam fordítottam. A jó öreg Szinnyei bácsi írói lexikonában el van könyvelve, hány ilyen verses bohóság fordítása került ki a kezem alól. Primadonnáimat tánkra tanítottam, sőt még játékra is. Előfordult, hogy egy próbán egy új népszínműben Blaháné a második felvonás nagy zárójelenetében egyszer csak megáll és azt mondja: «Ezt a jelenetet nem tudom eljátszani». Erre én leültetem őt rendezői székre a színpadon s kiállók s el kezdem neki játszani a szerepét. Még nem voltam a felében, csak felugrik a

székről, mondván: «Már tudom». Én gyakran voltam ilyen hangvillája színészeimnek. Mert ott is el kell találni a hangot, hogy a jelenet hamis ne legyen. Sok élvezetet és sok tanulságot szereztem magamnak ebben a munkában. Ott tanultam meg, hogy a színész játssza a *szerepét*, a rendező játssza a *darabot*. Ott tanultam meg, hogy rossz *szerep* nincsen, csak rossz színész van. Ha kevés volt a közönség a színházban, akkor én mindig a színpadon voltam, leültünk egy hosszú padra, melynek végül azt a nevet adták, hogy pletykapad és beszélgettünk és adomáztunk, hogy jó kedvök legyen a színészeknek. Mikor pedig nyáron — mert szünetet se tartottunk, télen-nyáron játszottunk — nagyon gyér lett néha a közönség s a színészek hanyagul s kedvetlenül játsztak: nagy prédikációt tartottam nekik. Hogy mit gondolnak? Ki látta, hogy ember a legjobb, leg-hívebb barátjával komiszkodják. Mert az a mi igazi barátunk és publikumunk, aki a nyári hőségben is itt van, kitart velünk. Nem, akit télen csak a szórakozó kedve terel be a színházba. Ennek a becsületes nyárinak duplán, triplán kell jól játszani, nemhogy fitymálni volna szabad. Egyszer egy kis primadonnám, Vidmár Erzsi, akit az iskolából vettem ki s egy nyáron át beiskoláztam, hogy télen jó hasznát vehessem, valamiért megharagudott s beüzent, hogy nem fog ma játszani. Én pedig visszaüzentem, hogy igenis fog játszani. S ha mégis nem jönne be, én biztosítékkal beállítok egy másik darabot is, de előadás előtt kilépek a függöny elé magam s be fogom jelenteni, hogy Vidmár Erzsi eltűnt,

nem tudni, hova lett, bocsánatot kérek, hogy más darabot adunk. És azontúl Vidmár Erzsi többé ebbe a színházba be nem teszi a lábát.

És Vidmár Erzsi bejött és játszott. De oly kellemetlen arcokat vágott a szegény közönségre, hogy én végül felmentem a színpadra és így szóltam hozzá:

— Erzsike, mi jut magának az eszébe? Maga a direktorán akar packázni és pofákat vág a közönségre? Tanulja meg, kicsikém, hogy egy okos primadonna igenis táncolhat a direktora fején, ahogy akar, de akkor csak, ha előbb a közönsége a tenyerén hordozza. Addig a direktor a nagyobb úr. Azért félre a durcasággal, azt tartogassa az én számomra, a közönségre pedig mosolyogjon mint egy kis angyal.

A kis Erzsi elérte a leckét és még sok szép estéje volt nálunk. Utóbb Türr tábornok közbejárására egy olasz sztadzsónéba szerződött s fényes és meleg hangjával sok földet bejárt dicsőséggel.

Nekem úgy tetszik, valamikor könnyebben meg tudtam válni magától a Népszínháztól, mint most, ime, emlékeitől. E gyönyörű intézmény sorsa epigrammatikus rövidséggel ez: Én hat év alatt megszerveztem, megalapoztam; utódom, Evva Lajos, tizenöt éven át nevezetes virágzásban tartotta; Evva Lajos utódai nem sokkal több, mint hat év alatt tönkre tették. Most már jó néhány éve a Nemzeti Színház játszik benne.

XV. A BUDAPESTI HÍRLAP

Amit eddig ebben a könyvben megírtam, az életem negyven esztendejéből való. Nem életrajz, nem emlékiratok, nem történelem. Utazás gyorsvonaton vagy éppen gépkocsin s futólagos fölelgetése annak, ami a gyors utazás közben megragadta a figyelmemet s aminek emléke elevenen él most is bennem. Igazán csak keresztül utaztam az életemen. Sohasem szálltam le a kocsiról azért, hogy a küzdő, tolongó, versengő életbe beleelegyedjem, cselekvő részt vegyek benne, szerepet követeljek magamnak. Az én szerepem csak az volt, hogy leadjam az üzenetet, amely születésemmel rám volt bízva. És én azt mindig híven leadtam, tekintet nélkül minden más érdekre, csak a közérdeket szolgálva úgy, ahogy én láttam a közérdeket. S most következik további negyven és egynéhány esztendő, amelyben szakasztott ugyanazt cselekedtem. Mindennapi munkám lett ismét az újságírás, pihenőül drámákat írtam. Az újságírást mások, a drámaírást a magam kedvére. Semmi csábos alkalom, semmi emberi kecsgetetés ettől az útirányomtól el nem térített máig. 1866-ban léptem a nyilvánosság elé s 1926-ban írom ezeket. Ha újra kellene kezdenem, mitől Isten ment-

sen, gondolom, éppúgy kezdeném és éppúgy végezném is . . .

Még hátra volt népszínházi időm pár hónapja, amikor egyszer Csukási József, egykori soproni lakótársam, azóta is jóbarátom, felkeres a lakásomon s azt a kérdést intézi hozzám, nem volnék-e hajlandó vele társaságban egy napilapot kiadni. És elbeszéli nekem, hogy mostani kiadójával, Légrády Károllyal, kinek kiadásában a Pesti Hírlapot szerkesztette, valami konfliktusa támadt, amiért ő s vele egész szerkesztősége kilépett Légrády-tól és új lapot akarnak kiadni. Ebben a szerkesztőségben dolgoztak az én régi munkatársaim közül néhányan, élükön Kaas Ivorral s velük Viktor öcsém is. Engem természetesen nagyon csábított a dolog, mert hiszen a Népszínházból nem lehetett más utam, mint vissza az újságírásba. Volt egy házam a Bodzafa-utcában, melyet huszonötezer forintért vettem és volt körülbelül hatvanezer forint készpénzem. Csukási vagyonából került ki ugyanennyi s ez bőven elégnek látszott egy lap megalapítására. Gondolatom, mely különösebben izgatott, az volt, hogy hat éves színházi háborúmban megvertem a pesti német színházat: most indítsunk hadat a német újságoknak, melyek kivált a fővárosban nagyon el voltak terjedve. De mégis óvatos voltam s azt a kérdést intéztem Csukásihoz, hogy van-e rátermett embere a kiadóhivatal igazgatására.

— Van, — azt mondja —s én most már arra kértem, küldje el hozzám ezt az embert.

És csakhamar megjelent nálam egy cvikkeres, ala-

csony, köpcös ember. Cvikkere mögött intelligenciától sugárzott két nagy szeme. Arcát gyér szakáll fogta körül, bajsza is fogyatékos volt. De az esze éles volt, lelkesedése pedig mesterségéért a fanatizmust érintette. Eredeti és megkapó volt a felfogása az újságról általában, úgy, hogy hamar éreztem, hogy egy nem közönséges ügyességgel, hanem egy nagyszabású talentummal állok szemben. És kijelentettem, hogy megyek velők. Így született meg a *Budapesti Hírlap*. Első száma megjelent 1881 jún. 1-én. Mint felelős szerkesztő szignálta Csukássi József, mint laptulajdonos Csukássi J. és Társa, mert én még október 15-ig a Népszínháznak voltam az igazgatója. Kiadóhivatali főnök Zilahi Simon. Szerződést sem mi tulajdonosok egymással, sem senki mással írásban nem kötöttünk. Én mindössze egy papírlapra ceruzával ráírtam azt, hogy a Budapesti Hírlapnak soha, semmi körülmények között se kormánylapnak, se pártlapnak nem szabad lennie.

Az volt a gondolatom, hogy a Budapesti Hírlap az egész magyar közönség lapja legyen, független nemzeti irányú, s jelszava a *magyarságért*. Utasítás: *magyarosan, magyarul, magyarán*. És ez vonatkozott mindenre. Tudományra, irodalomra, politikára, társadalomra, művészetre, helyesíráásra, s a nyelvre általában is.

A dolog kezdetben bizony igen cigányosan ment. Szerkesztőség és kiadóhivatal ideiglenes lakásban — néha csak két szoba — tanyázott. Még az Erzsébet szállóban is szerkesztettük a B. H.-t, amíg végre bevonulhattunk Vasskó Endre, Csukássi sógora házába a

Kalap-utcában. Itt végre állandó lakásunk volt, sőt amint a lap maga terjedt, a szerint szorítottuk a házban mind szűkebbre a tulajdonost és atyafiságát. Ellenben jókedv, lelkesedés volt annyi a fiatalos társaságban, mintha a mienk lett volna már az egész világ. De jellemzőbb, ha azt mondom, hogy úgy tett-vett, lótot-futott, szaladgált és dolgozott minden tagja a szerkesztőségnek és kiadóhivatalnak, mintha az övé lett volna az egész Budapesti Hírlap. Sőt még a nyomda is, tulajdonosnéjától, Rudnyánszky Amáliától kezdve a szedőkig: mind égett és lobogott a vállalatért. Egy flegmatikus lélek volt közöttünk: Pál, a protekciós szolga. Mi mind azt hittük, mi vagyunk az igazság pincemesterei és a B. H. az a kristálypohár, melyben mindennap feltálaljuk az igazság italát. Pál, a protekciós szolga (Csukássi protegálta, de ma sem tudom, honnan szedte) egymaga megmaradt konokul a mellett, hogy *in vino Veritas*. Meg is adta az árát. Hamarosán utódáról kellett gondoskodni, Jaczkó János volt ez az utód, a kereskedelmi minisztérium penzionált szolgálja. Gondolom, Fromhold Artúr protegálta be hozzánk. A mi kedves Artúr bácsink, aki sohasem volt a szerkesztőség tagja, de holta napjáig annak tekintette magát. Ebben az időben ő is a kereskedelmi minisztérium kötelékébe tartozott. De fiatal korában: ami a Bach-korszakra esett, részt vett minden konspirációban, ült osztrák börtönben, kimenekült Olaszországba és Türr alatt a magyar légióban harcolt az olasz egységért és ott volt Garibaldi alatt, amikor az *Ezer* partra szállt és Bóma ellen indult.

Mikor szigorlatait kellett volna letennie, akkor ő harcmezőkön csatangolt s mikor a kiegyezés meghozott minden amnesztiát, hazajött s a minisztériumba beállt nem a fogalmazó, hanem a kezelő osztályba, de becsületes és elismerésre méltó karriert futott meg itt is. Tizenhárom-próbás hivatalnok volt, kifogástalan forradalmár gondolkozásában, mustra magyar hazafi életében, barátságában hű és megbízható, a mi körünkben örök ifjú lelkület. Csak egyben volt halálosan komoly és félelmesen hozzáférhetetlen: ha leültünk tarokkozni. S ha egyszer-egyszer kimondhatta, hogy «tíz tarok, tulétroa, pagátultimó és volát», az oly ünnepiesen hangzott, arca elsötétült, kezében a kártya megremegett, szava dadogós lett vagy, mint mi mondtuk, gögözőtt, mintha, teszem azt, a nagy Napóleonnól mondott volna halotti beszédet. Én szeretettel őrzöm e legkorrektebb férfiú és legpedánsabb magyar emlékét, aki haláltusa nélkül halt meg, mert egy napon a dívánján találtuk, azt hittük, hogy szunnyad, pedig halott volt. Én még őrzöm kedves és tiszta emlékét. Utánam hadd őrizze ez a könyv.

Tehát Fromhold Artúr hozta nekünk Jaczkó Jánost, aki felsővidéki tót ember volt, felsővidéki tótos magyarsággal beszélt, de olyan kristálytisza magyar lélek lakott benne, akár Deák Ferencben vagy Kossuth Lajosban, habár természetesen egyébként igen távol állott Deák Ferencről is, meg Kossuth Lajostól is. De azok közül a huszárok közül való volt, akik 1848-ban Galíciából a Kárpátokon keresztül hazaszöktek, védeni

a magyar szabadságot. És úgy állt mint szerkesztőségi szolga az előszobában, mint egy cerberus és úgy állt mindenikünk mellett, mint egy kirendelt őrangyal. Egyszer, valami sztrájk idején, úgy éjfél tájban egy nagy munkásdeputáció tört be a szerkesztőségbe, ahol az éjjeli szerkesztő fogadta a lármás csoportot. A munkások dikcióztak, Sipulusz, a soros éjjeli, visszadikciózott nekik s mikor megértették egymást s a munkások elvonultak, Jaczkó János sápadt arccal, tüzelő szem párral ott áll az ajtóban égő petróleumlámpással a kezében.

— Mi az, János? — kérdi a szerkesztő. — Mit csinál maga itt?

János, mintegy álomból ébredve feleli az ő dialektusában:

— Itt álltam, nagyságos úr. Gondoltam, ha baj lesz, hát közibök dobok eztet a lámpás.

Sipulusz sok tréfát engedett meg magának az öreggel. Egyszer becsengeti magához és azt mondja: János, hozza nekem ide a Buenosz Aereszt.

János a maga pokoli katonás szolgálatkészségében csak ennyit mond:

— Igenis kérem alássan, és elrohan. És végig jár minden asztalt, tüvé teszi a szerkesztőséget, talán még az utcán is kereste Buenosz Aereszt, mert bele telt egy óra, mire verejtékezve Sipulusz elé lépett s így szólt:

— Nagyságos úr, nem talállok.

— Mit? — kérdezi Rákosi Viktor, aki tán már meg is felejtkezett a tréfájáról.

— Hát áztat az ízé, amit tetszett mondanyi.

— Igen, a Buenosz Aereszt. Jól van, János. Már megvan. Itt volt az asztalom fiókjában.

— No hála Isten, — mondja János megkönnyebülve. Már azt gondoltam, valami gazember ellopott.

Megemlékezhetnék még Móric szolgánkról, aki mint 17-18 éves szelídképű, kékszemű ipolynyéki zsidófiú került oda, akit János dédelgetve tanítgatott, ki ott Matzner Móricból Madarász Móric lett s ki most is ott van, amikor már a fia idősebb, mint volt ő, amikor erre az irodalmi pályára lépett. Klasszikus szolgája volt a B. H.-nak egy másik János. Előkelő tartású, szépen megtermett, tekintélyes alak, akit minden pillanatban ki lehetett volna öltöztetni berlini vagy párizsi nagykövetnek. A honvédelmi miniszter egyszer nagyon fontosnak találta, hogy valamely cikkünk kéziratát megszerezze magának. Végül megkörményezte Jánost, ígért neki ötven forintot, ha megszerzi neki a kéziratot. János kapott az alkun, s hamarosan átadta a kéziratot és zsebrevágta az ötven forintot. Azután jött a szerkesztőnek jelentést tenni.

— Átadta nekik a mi kéziratunkat?

— Dehogy, kérem. Kikerestem a csomagból a kéziratot, szépen lemásoltam és azt adtam nekik oda.

— De hisz arra ráismernek. —

— Nem lehet. Megcsináltam rajta a szerkesztő úr kékceruzáját, ahogy egyet mást kihúzott, azután jól bepiszkoltam nyomdafestékkal. Olyan jó kézirat az, hogy az eredeti se jobb.

De érdemes-e nekem ezekről a legényekről írnom? Ha nem érdemes, bocsánatot kérek érte. De én gondolom, érdemes. Egy az, hogy eredeti fickók voltak, épp olyan lelkesek, mint gazdáik, és néha legjobban az inas viseli szolgálata és gazdája jellemét. A mellett igaz, csak szolgák. De emberek, akiknek éppúgy egy lelke s egy élete van, mint a legnagyobbaknak s éppúgy meghalnak és elporladnak, mint a legnagyobbak. Ha jól megnézed őket, meglátod, hogy nincs semmi más, mint rangbéli különbség köztük és mind a többi emberek —legkisebbek és legnagyobbak közt. Az ember talál néha egy-egy virágot, amely magában jelenték-telen. De a körülmények, melyek közt a kezébe akad, arra indítanak, hogy lepréseld magadnak és eltedd ama körülmények emlékéül. Én hát itt lepréseltem ezeket a szolgákat, akik, ha más sorsban születnek vala, talán engemet préseltek volna le. Azt tudom róluk, hogy ez nem rajtok múlt, mert mind szerettek engemet is és a Budapesti Hírlapot is szerették. Mikoron a szocialisták Fejérváry Géza darabont miniszterelnök idejében a mi várunkat, a Budapesti Hírlapot ostromolták, mindeniknek fegyver volt a kezében s csak úgy kockáztatta a bőrét, mint mi magunk.

Most pedig, mint ahogy az époszírók szokták sorakoztatni a hadakat, melyek csatáikat megvívandók lesznek, hadd vonultassam én fel azokat a barátaimat és íróársaimat, akik a Budapesti Hírlap csatáit végig verekedtek. Azok közül, akik kezdettől fogva ott voltunk, talán már csak ketten vagyunk életben: Berényi

László, meg én. Berényi László mint deli fiatalember lépett közénk és mint fehérhajú öreg ment el közülünk úgynevezett nyugalomba. Azt hiszem, ő az egyetlen, aki végigverekedte a lap valamennyi rovatát az első, a vezércikktől kezdve a közgazdasági rovatig, amely a régi időkben bezárta az újságot, de újabban mind jobban előbbre kerül s már gyakran parádézik az első oldalon. Berényi hozta el hozzánk Tóth Bélát, Tóth Kálmán fiát, aki akkor válságos helyzetben volt; s akit szerződtetni Berényi László szerint annyi volt, mint az elzülléstől megmenteni. Ritka értékes tehetség volt ez a Tóth Béla. Elmés volt, sokféle műveltséggel rendelkezett, eredeti volt, gyilkos szatírával és nyílsebességű ítélettel tudott írni, de hidegszívű ember volt. Kiváló, szinte klasszikus stilisztá, prózája szabatos, tömör; henye mondatai nem voltak, mindig erősebb volt a tudása, mint a fantáziája, öntudatosan és ízlésesen volt magyaros, stílusa egészen egyéni volt. Nem szaktudós, inkább polihisztor, sokoldalú, mégis sohasem szószaporító: ilyen volt Tóth Béla. Külsőleg alacsony, elég csinos arc. Nyelve nehéz volt. Nem mondhatni, hogy éppen dadogott volna, csak néha úgyszólván megakadt. A Dunántúl azt mondták volna rá: nehéz beszédű. Járt Törökországban, szeretett kalap helyett fezt viselni s mindig volt törökolvasó a zsebében.

Rákosi Viktor még egészen fiatalember volt. Nem végzett csak nyolc gimnáziumot az érettségivel s hamar beállt újságírónak Toldy István Nemzeti Újságához.

Innen került a Pesti Hírlaphoz, honnan most átjött a B. H.-hoz. Ennek viszont a tudása volt kevesebb, amit azonban igazán buzgó olvasásokkal pótol; ellenben fantáziája pompás, csapongó és termékeny volt. Humor, tréfa és éle volt írásainak hódító fűszere; többet festett, mint rajzolt, de voltak művészien megrajzolt alakjai, és groteszk gráciával elrajzolt karikatúrái. Hamar országos népszerűsége tett szert. Különös, hogy tehetsége alapján regényírói volt, de minthogy tárcákat kellett írni, megesett, hogy egy-egy ily kisebb elbeszélése valóságos regény-koncepció volt. Társaságban elmés és ellenállhatatlan volt. Nem fogyott ki se a jókedvéből, se az elmésségből. Némely mondása országos körutat tett. Egyszer Marosvásárhelyen járt. Ennek a városnak volt egy helyi poétája, aki képes volt ex abrupto, órákig rímekben beszélni. Egy ilyen gigantikus rímelést Rákosi Viktor azzal szakított félbe:

Óh Sámuel

Téged az egész világ bámuel.

Ezek a tárcáírók és apró cikkírók akkoriban szerettek francia mintára mindenféle idegen álnevet használni. Az egyik *Don Diego* volt, a másik *Figaro* s több efféle. Rákosi Viktor is keresett magának ilyen nevet. Én kereszteltem el szerkesztői keresztségben Sipulusznak. Azóta sokan keresték e név eredetét, de senki sem találhatta meg a forrását.

Viktor öcsém már gyermekkorában igen furcsa léányke volt. Édesanyánknak nagy gondja volt, hogy

sehogy se szeretett enni. Mindenféle furfangot kellett kitalálni, hogy a különben is vézna gyerek egy kissé táplálkozzék. Ilyen volt, hogy egyszer egy parasztszéket állítottunk elébe, melynek a hátán egy szivalakú lyuk volt. A lyukon keresztül toltuk át neki a húst, melyet el kellett a szájával kapnia. Így sikerült őt játszással megetetni. A hajnyírás is igen terhére volt s én egyszer leültettem azzal a szesszel, hogy mondok neki egy szép mesét. És elmondottam a bibliabeli Absolon történetét, aki az üstökénél fogva fennakadt a fán. Mert éppen olyan kócos haja volt, mint Viktor-nak. Ha levágták volna, nem akadt volna fel. És itt látok egy éppen olyan *siplit*, azt hát levágom. És egy másik *siplit*, azt is levágom és egy harmadikat és így tovább és sikerült a gyereket megnyírni, de a sipliről aztán, ami egy német tájszólás dunántúli formája volt, rajta maradt a fiún a Sipulusz szó. Mért ne élesztené föl írói álnévnek? így lett országossá ez a bolondos fogalom, hogy Sipulusz.

Két szép lányunokatestvérem járt nálunk látogatásban, amikor Viktor négy-öt éves lehetett. Hamar kitanulták, hogy a fiút, ha rakoncátlankodott, azzal ijesztgették, hogy, ha szót nem fogadsz, akkor én a meszesgödörbe ugrom. (A félelmes meszesgödör t. i. ott volt az udvar egyik sarkában. Ha tyúk, liba vagy kacsza beleesett, az élve nem jött ki, ezért volt félelmes a híre). Unokahúgaim, mikor Viktor rossz volt, elkapták a fenyegetést és az egyik azt mondja:

— Viktor, ha nem leszel jó, én beleugrom a kútba.

Viktor rámereszi a szemét és nagy flegmával így felel: Hát a meszesgödörbe ki ugrik?

Vilma hollandus királyné koronázó ünnepén künn járt, mint a B. H. kiküldött tudósítója. Onnan írta ezt: furcsa nép ez a hollandus. Versicherung helyett azt írja, hogy Versseckering és erre a kis különbségre külön királyságot alapít magának.

Rákosi Viktor, aki a sajtókongresszusokon sokféle megfordult, époly népszerű volt a külföldi újságírók közt, mint itthon. Példátlanul jókedvű ember volt, de a saját jóízű viccein és tréfáin sohasem nevetett, ellenkezőleg, halálos komolysággal tudta elmondani a leggroteszkebb viccet. A családi körben és összejöveteleken a jókedv kiapadhatatlan forrása volt, gyermekeink róla s házi multságainkról legendákat tudnak mesélni. Arról az időről pedig, mikor hárman: Molnár Laci, tavaly elhunyt tagja a Nemzeti Színháznak, Berényi László és Viktor öcsém Hermann Béla sógoromnál voltak kosztosok, kikerülne az ő tréfáiból egy egész régi módi komikus eposz. És ez az ember egy hosszú, évekig tartó kínos betegségben nem vesztette el sem életkedvét, sem jókedvét, sem írói képességét, hanem röviddel halála előtt is, mikor már alig látott és kezével írni nem tudott, hóbortos jókedvű történeteket diktált gyermekeinek, ha testi fájdalmai szünetet tartottak. Családjának is, szerkesztőségünknek is, de bizony egy ideig egész Magyarországnak is ő volt a széles jókedve.

Egy napon benyit hozzám a szerkesztőségbe Viktor öcsém. Hogy itt van egy fiatal író, aki hatvan forint

előleget kér. Nincsen a mi lapunknál, de majd ledolgozza tárcákban. Kérdezem, miféle író? Azt mondja öcsém, hogy tehetséges fiatalember. Nos, mondom, ha már idejött, adjátok meg neki, amit kér. És elmúlik egy pár hét és eszembe jut ez a dolog. Kértem Viktort, mi van azzal a fiatalemberrel? Feleli Viktor, azt mondja, nem akar akármilyen tárcával jönni, hanem csak jóval, azért késik. S egy reggel olvasom a B. H. tárcarovatában a *Kardaffér* című tárcát, aláírva *Herczeg Ferenc*. Ez az! És mondom Viktornak: pompás dolog. Mondjátok meg a fiatalembernek, hogy ezzel a tárcával lehajlott az egész hatvan forint. (Az ég tudja, hogy nagy pénz volt az akkor egy tárcáért.) És azt a fiatalembert, ha lehet, rögtön ide kell szerződtetni a Budapesti Hírlaphoz. Így került Herczeg Ferenc a laphoz, amelyben karrierje zenitjére hágott. Úgyszólván az egyik dudás hozta a csárdába a másik dudást. Azóta megcsökkent előttem a közpéldaszó hitele, hogy két dudás egy csárdában nem fér meg.

Balogh Pál kezdettől fogva egyik népszerű vezércikk-írója volt a B. H.-nak. Keresettség nélkül, szépen és tartalmasán írt. Minden cikke úgyszólván szalonképes, disztíngvált formában jelent meg a közönség előtt. Ő maga pedig a legbohémebb volt közöttünk, nekünk kellett sokszor vigyázni rá, hogy külsejét nagyon el ne hanyagolja. Mulatságosan tudta anyagi érdekeit összekuszálni úgy, hogy ismét és ismét arra kellett fanyalodnia, hogy egy egész éjszakán át fantasztikus memorandumokat készítsen arról, hogy mi-

képen volnának anyagi ügyei «szanálhatók». Legremekebb munkája volt egy cikke, amelyben a tiszzaeszlári Scharf Móric per bonyodalmait foglalta össze oly művészi előadásban és oly kerek kompozícióban, hogy annak is izgalmas olvasmány volt, aki a legszorgalmasabb olvasója volt a per tárgyalásainak. Később önállóbb munkákkal adta képességeinek bizonyítékát. Hárman vagyunk az első kezdetnek még élő veteránja, Balogh Pál, Berényi László és Bákosi Jenő.

Kemechey Jenő, egy meleg szívű, nagyon lelkes és mindenfajta jótulaj donsággal szokatlanul gazdagon megrakott magyar. Buzgó és szorgalmas, hűségben oly kitartó, mint lelkiismeretes a munkájában. Komoly erkölcsi felfogás nemcsak szép mesterségéről, hanem az élet dolgairól általában. Írt regényeket és elbeszéléseket is. A Budapesti Hírlapnál legnagyobb sikere a *Politikai Hullámok* című rovat volt, melynek külön története van.

Thallóczy Lajostól izent nekem Kállay Béni, — közös pénzügyminiszter — hogy szeretne velem beszélni. Én persze siettem őt felkeresni s egy délelőtt hosszasan beszélgettünk az ő hivatalában. Ennek a beszélgetésnek eredménye volt egy politikai koncepció: *a magyar imperializmus*, amely a Budapesti Hírlapnak egyik főprogrampontja lett. Azzal váltunk el, hogy köztünk az *összekötőtiszt* Kemechey Jenő lesz, aki azután időről időre felrándult Bécsbe s onnan rendszeren benyomásokkal, gondolatokkal és adatokkal megrakodva jött haza, hogy vasárnaponként a Politikai Hullámokon sajkára

bocsássa a nagy gondolatot, melyet a magyar-bosnyák miniszter koncipiált, de mely itthoni körökben alkalmas talajt nem talált. Keserűen panaszkodott nekem Kállay, hogy ajánlotta a magyar kormánynak, hogy csináljon bosnyák fiatal papjelöltek számára Magyarországon egy papnevelő internátust. Ha minden évben tíz-húsz magyar nevelésű kath. papot tudunk Boszniába küldeni, tíz-húsz év alatt milyen papi gárdát tudunk ott kiállítani. Tisza Kálmán azt mondta a tervre: nincs pénz reá. Most már azután se pénz, se posztó, azaz se pap, se Bosznia! Kemechey Jenőt romboló betegség döntötte korai sírjába. Kállay is előbb halt meg, semmint Magyarország érdeke kívánta volna.

És jöttek, amint az idő ment, a többiek. A magyar újságtudósítás, a reportage ősapja, úttörője és megteremtője, a trehenyatestű nagy Barna Dóri. A leggyermekőbb lélek a világon, naiv, szerény és szentimentális az életben, de a szolgálatban tigrisnagyságú macska, aki a legkétségbeesettebb helyzetben is megállta a helyét. Nem tudták olyan magas emeletről ledobni, hogy biztosan a talpára ne essék. A jókedv nem ült künn hivalkodva kissé szeplős arcán, de a tréfák kieszelésében nem volt párja. Elmés és vicces volt, nagyszerűen rímelt, humoros verseit érdemes volna összeszedni. Vállalkozásban merész, ötletekben meg-hökkentő s fűrfangjában félelmes tudott lenni. Még Ferenc József is izgatott lett, ha valamely parádén vagy fogadáson meglátta. «Ist der rote Jud schon wiederum da?» — mondta egyszer a miniszterének. Mert

igaz, hogy egy kicsit veres is volt s egy kicsit zsidó is volt, de ha megszólalt, olyan tenyeres-talpas, hogy ne mondjam, zsiros magyar volt, amilyen csak valaha teremhetett Székesfehérvárott. Egyébként Ferenc József egy hadgyakorlat alkalmából jegyezte meg magának Barna Dórit, amikor valamely telegramm először illetéktelenül került a papírkosárba, onnan pedig illetéktelenül Dóri kezén keresztül az újságba, amiért nagy ribillió támadt az illetékesek körében.

Budapesti újságíró körökben egész legendakör keletkezett Barna Dóri cselekedeteiről. Hogy, mikor a vázsonkői Zichy gróf öngyilkosság után menve kiszállt Gönyűn a hajóról és semmi alkalmatosságot nem talált, hogy tovább menjen, mint kerített magának egy atléta termetű legényt, aki a nyaka közé vette a hórihorgas fiút s Dóri emberparipán lovagolt térdig érő hóban utazása céljára.

Egyszer a délvídeken volt kiküldetésben s egész nap dolgozott s este öt órakor jelentkezett a kis város telegráf hivatalában egy óriási telegrammal, melyben összefoglalta kutatásai eredményét. A telegráfos rémulve nézi a betűtömeget és kereken kijelentette, hogy ezt nem továbbítja, mert hat órakor vége a hivatalnak, s most már félhatra van. Dóri kérésre fogta a dolgát, de a hivatalnok hajthatlan maradt. Amit hat óráig leadhat, azt leadja, hat órán túl egy betűt sem.

— Tehát egy rövidebb telegrammot még felvehet? — kérdi Dóri.

— Hogyne, kérem, amíg a hivatalos idő tart, kötelességem felvenni.

— Jól van, — mondja a fanatikus újságíró és leül írni. Pár perc múlva átadja fogalmazványát a hivatalnoknak, aki rémülten olvassa le a céduláról a következőt:

«Baross Gábor kereskedelmi miniszter úrnak — Budapest.

Kegyelmes uram, én itt vagyok az állomáson mint a Budapesti Hírlap tudósítója. Egész nap dolgoztam s most meg akarom az eredményt sürgönyözni lapomnak. Excellenciád hiába igyekszik a laptudósítóknak minden kedvezményt megadni. Kényelmes postatisztviselők lehetlenné teszik Excellenciád lelkes szándékait azzal az ürüggyel, hogy hat órán túl nincsen hivatal, megtagadják itt tudósításom felvételét.»

A telegráfós rámered a buzgó riporterre. — Csak nem akarja ezt velem elküldetni?

— Hogyne! Most még nincs háromnegyed hatra. Kegyed köteles szolgálatát teljesíteni. Tessék feladni telegrammat.

— De kérem, csak nem gondolja —

— De igenis, gondolom. Ne pocsékoljuk, kérem, a drága hivatalos időt.

Csakhamar most a telegráfós fogja könyörgésre a dolgot. Hogy ez lehetetlen, hogy őt tönkre teszi...

— Vagy Ön tesz tönkre engem, vagy én Önt, vagy mind a ketten egymást.

A dolog vége az lett, hogy a szegény hivatalnok

izzadva telegráfozott bele az éjszakába. Végül elvitte őt Dóri a korcsmába s jól megvacsoráztatta.

A kis Vasskó Elemér a legpedánsabb újdonságíró volt, a Budapesti Hírlapnak magister grammaticusa. Minden rossz szó, minden germanizmus és idegenszerűség halálra volt ítélve, kivégeztetett és Vasskó Elemér írta meg minden ilyen halálra ítélt szónak vagy fordulatnak és frázisnak az epitáfiumát. Szépen, kerek betűkkel rápingálta egy darab papirosra, berámáztatta s mindenek okulására felszegezte egy egész hosszú falat beborító újság- és könyvállvány polcainak a szélére. Ezek az állványok pár év alatt — a szerint, amint a B. H. nyelve tisztult és magyarosabb lett — olyanok voltak, mint egy nagy temető.

Sebők Zsigmondnak két nagy tulajdonsága volt: virtuóz módon tudott hallgatni és csodálatos bájjal tudott írni. Stílusa méla mosoly volt, hallgatása néma ékesszólás. A legtöbb oldalú volt mindnyájunk között. Amit finoman, humorral vagy pátosszal vagy színesen kellett megírni, ha újdonság, ha tudósítás, ha tárca, ha vezércikk volt: azt ő kapta. Egy imádságot írt a háború elején, mely vezércikknek jelent meg. Ezt az imádságot szavalták kávéházban, koncerten, mindenfelé.

És Béla Henrik, aki majdnem ott született, bizonyosan ott nőtt fel a Budapesti Hírlap szerkesztőségében s aki sohasem volt más újság kötelékében s ott szerezte hűségével, munkájával, tehetségével azt a dicsőséget, hogy a régi képviselőházba mint országos

képviselő bevonult. Nem a hatalom kegyéből, nem befolyások pártfogásából, hanem tisztán egyénisége és a Budapesti Hírlapnál való munkássága értékéből.

Egy vidám, jó kedvvel csörtető had volt ez a szerkesztőség, tele rajongással, becsvágygal, munkakedvvel és fényes lelki- és szellemi képességekkel. Lármás előretörésében ott kullogott mellette lehorgasztott fejjel a nehézkes filozófus, Alexander Bernát, egyetemi professzor is többek közt, aki a könnyed lovascapat mellett a nehéztüzérséget képviselte s hosszú éveken át minden héten egyszer a friss, pezsgő tárcarovatot átváltoztatta komor katedrává, ahonnan az irodalom, a művészet, a tudomány kánonjait hirdette gondolkozásának mélységeivel és előadása előkelőségével.

A kezdet napjaiban ott volt még közöttünk Benedek Elek, aki a B. H. első nagy akcióját: a csángó telepítést intézte. Balázs Ignác is a B. H. veteránja, az a jókedvű törvényszéki tudósító, aki oly groteszk jókedvvel tudta a dobutcai zsidó peresfeleket megtáncoltatni. És Somogyi Ede, aki pár évtizeden át a külföldi híreket vette fel éjjél előtt és után telefonon s ki a mellett öt nyelvű lexikonokat írt és szumír tudományt művelt. És Andreánszky Jenő és a kiadóhivatalban Sümegi Vilmos, aki ott dolgozott ugyan éppoly lelkesen, de lélekben mindig közöttünk ült a szerkesztőségben.

Ideális szerkesztőség volt ez, élén Kaas Ivorral. Szerkesztőnk haláláig Csukási József volt, de mert már akkor sokat vesződött az egészségével és igen sok időt kellett fürdőkön is töltenie, a helyettesítésének egy

kiválóan barátságos és kollegiális módja fejlődött ki. Úgyszólván minden héten más tagja a szerkesztőségnek vette át a szerkesztést. Nem volt ott személyes rivalizálás. Jóformán együtt szerkesztették mindig a lapot. Csak végül, mikor már Csukássi betegsége igen elhatalmasodott, akkor lett állandóbban Csajthay Ferenc a szerkesztő, Csukássi halála után végleges szerkesztő is maradt.

Csukássi szerkesztői kvalifikációja nem volt annyira sem írói, sem újságírói talentum. Inkább egyénisége tette őt igen alkalmassá, hogy egy ilyen temperamentumos társaság vezére legyen. Egyéni ambíció nélkül, sőt hiúság nélkül is, neki csak egy becsvágya volt, hogy a lapja jó legyen, emberei jó kedvvel dolgozzanak s a baráti, majdnem testvéri viszony a tagok közt meg ne zavartassák. Csukássi igen könnyen s jóízűen verselt, de ezzel sem a nyilvánosságot zaklatta. Jobb szerette barátait megverselni s boldog volt, ha egy-egy verses episztolája megtette a hatását. A kettőnk barátsága még soproni diákkorunkból származott, tartott halála napjáig, amikor én vettem át a lap tulajdonjogát és egész vezetését.

Csajthay Ferencet úri gondolkozása, kitűnő ízlése, irodalmi műveltsége és férfias jelleme tették kiválóan alkalmassá a szerkesztésre, mely állandóan a kezében volt Csukássi halálától egészen a Károlyi forradalomig. A közélet csábjai e hosszú idő alatt többször megkísértették, de eltántorítani hivatásától sohasem tudták.

Akiket pedig itt felsoroltam, azok igen csekély ki-

vétellel végig kísérték a B. H.-t egész pályafutásán. Azok voltak voltaképpen a Budapesti Hírlap, amely mindenkor csak a mi egyetértő meggyőződésünkkel szolgálta az országot és semmi más hatalom befolyása alá nem került soha.

Negyvenhárom évig voltam e lapvállalat kötelékében, részben mint tulajdonosa, részben mint főszerkesztő. Ez idő alatt a következő három alapelv igazgatta a Budapesti Hírlap politikáját: 1. Ragaszkodás a hatvanhetedik kiegyezéshez. 2. Kifejlesztése az ebben a kiegyezésben meg nem valósított, de fenntartott nemzeti jogoknak, ú. m. a magyar hadsereg és a gazdasági függetlenség kiépítése. 3. Mindennek pártolása és támogatása, ami a magyarság ügyét szolgálja az élet bármely mezején vagy vonatkozásában. Aki ennek a nevezetes, nagy pályát megfutott újságnak bármely dolgát igazságosan kívánja megítélni, annak vizsgálata tárgyát ezen a három ponton keresztül kell néznie.

Ha mi nagy céljainkat sikeresen akartuk szolgálni, annak első feltétele volt, hogy újságunkat tisztelt és jó újsággá tegyük, szavának súlyt szerezzünk, pártatlansága, igazságossága, megbízhatósága által elsősorban; azután irodalmibb nivója s ízlése által. Kelendőség nélkül minden újság értéktelen. Ha pedig kelendőségét ízléstelen, erkölcstelen, az aljasabb emberi ösztönökre számító eszközökkel keressük, akkor tekintélytelén marad az újság s inkább a betörőtől vagy útonállótól való rettegéshez hasonló félelemből él, mintsem az emberi lélek nemesebb szükségeiből.

Hogy azután e hármas tételű újságpolitikának milyen ábrázata van a végrehajtásban, annak képét megtalálja az olvasó cikkeim köteteiben. Tudom, hogy igen sok ember fennakad egyes dolgokon, melyekbe ott beleütközik. Az általános politikában példának okáért vannak akik nem fogják megérteni az ádáz harcot Tisza Kálmán ellen, aki a maga idejében óriási tekintély volt, tizenöt esztendőn át megdönthetetlen hatalmat tartott fenn, kétségkívül a nemzet értelmiségének többségétől támogatva s akit azóta is a nagy államférfiak sorában szeretnek számontartani. Fel fog tűnni, hogy a Zeneakadémia megalapítása ellen foglalt a Budapesti Hírlap állást. Az országház hallatlan méretei és luxusa nem volt ingyére. A német nyelv ellen, iskolaügyekben s a művészetek terén, makacs harcot folytatott és teszem azt, német színművészek budapesti vendégszerepléséről állandóan hallgatott. Az egyházpolitikában nem fogadta el az álláspontot, amely az összes liberális és radikális pártok álláspontja volt. A véderő vitákban Tisza ellen a forradalom lázas izgalmaival dolgozott. A csángó telepítést úgyszólván ráerőszakolta a közhatalmakra. A nemzeti követelmények ádáz harcában, ami volta-képen létezése erkölcsének igazolása, politikájának diadala lett volna, vulkanikus erővel dolgozott. Ellenben a koalíciót nem követte bukásába, hanem az általános titkos választójog ellen fordította egész tüzéségét s valóságos pergőtűzzel védte saját régi fegyvertársai ellen Tisza István álláspontját, kinek pedig addig, mint atyja kései utódának, engesztelhetetlen ellenzéke

volt. Miként eshetett továbbá, hogy akit annak előtte a forradalmi sajtó reakciónáriusnak, antiszemitának és klerikálisnak hirdetett, a forradalom után hatalomra került irány viszont destruktívnek, zsidópártinak stigmatizált és mint valamikor a szocialisták a vasútra küldött lapjainak megsemmisítésére az utcasarkon lesben álltak, most a kereszténynek nevezett irány szbirrjei süllyesztették el a B. H. postai küldeményeit. Mind e dolgokra itt röviden rá fogok térni, valamint az idegen szók fonetikus helyesírására is, amit szintén igen sokszor kifogásoltak. Mert mindezek a dolgok, melyek távolról nézve ellenmondásokat, következtelenséget látszanak tartalmazni, a legszigorúbb, legtudatosabb, legbecsületesebb következetességből származtak.

Tisza Kálmánnal alig volt dolgom az életben. Egszer mentem fel hozzá a miniszterelnökségre. Akkor szervezték a rendőrorvosi kart Budapesten. Béla bátyám, aki még erdélyi — gyergyóditrói — orvos korában a sorozásnál teljesített közszolgálatot, ki a mellett a lipótmezei tébolyházban volt segédorvos, végül fegyházi orvos Vácott, azt gondolta, hogy mindezekkel just szerzett magának arra, hogy pályázhassák egy rendőrorvosi állásra, s megkért, hogy «protegáljam» Tisza Kálmánnal. Én akkor még a Népszínháznál voltam s gondoltam magamban, elvégre egy szépen virágzó műintézetnek vagyok az élén, mért ne próbálhatnám meg a dolgot. Tehát felmentem. Éppen ebéd után voltak a miniszterelnökségen s az inas azt mondta, legyen szíves egy kicsit várni, ő excellenciája éppen a fekete

kávét issza. Én hát vártam abban a teremben, melynek közepén egy nagy asztal áll s melynek falát bukott miniszterelnökök díszítik. A verandára, melyről az az elbűvölő kilátás kínálkozik a városra, a nagy ablakok nyitva voltak. S amint le akarok ülni, hangokat hallok a verandáról. Egy női- s egy férfihang. Ez utóbbit igen jól ismertem: az akkori református püspök hangja volt. Nem tudtam magamon segíteni, meg kellett hallanom, amit beszéltek. A püspök úr és a miniszterelnök felesége ebéd után ott a verandán osztozották szét a *hét* rendőrorvosi állást. Amint ezt megértettem, már szerettem volna menekülni is. De későn volt, be voltam jelentve s már hallottam is közeledő lépteket a másik szobából. Nyilván a miniszterelnök. Csakugyan ő volt. Én nem kis zavarban az ő barátságos üdvözlésére, ennyit mondtam:

— Bocsánatot kérek, kegyelmes uram, nem is tudom honnan veszem a jogcímet arra, ami ide hozott. Rákosi Béla bátyám folyamodott rendőrorvosi állásért. Arra vagyok bátor Excellenciádat megkérni, legyen kegyes az ő folyamodványa iránt érdeklődni s a szerint bánni vele, amit beadványában s mellékleteiben talál.

— Legyen egészen nyugodt — mondotta a miniszterelnök, — ezt a dolgot kizárólag a folyamodók kvalifikációja dönti el.

— Köszönöm, akkor nyugodt is vagyok, — feleltem én egy oldalpillantással a verandára, ő pedig ezután, nem csekély meglepődésemre, Csepreghy Ferenc iránt érdeklődött, s azután igen barátságosan elbocsájtott.

Talán nem kell mondanom, hogy bátyám rendőrorvosi dolgából ezúttal semmi sem lett s a kinevezések óriási meglepetést keltettek.

Mikor pedig Andrássy Gyula grófot temették s én mindennap, amíg ravatalon volt, róla írtam cikket, az egyik cikkem Tiszáról szólt. Azt írtam róla, hogy a bosnyák politika Andrássy politikai nagy koncepciójának egy része volt. Mikor pedig az egész ország szinte lázadozott ez ellen a politika ellen, Tisza Kálmán férfias bátorsággal szállt szembe a lármás közvéleménnyel és megvédte Andrássy politikáját saját maga kockáztatásával. Ezért, amikor én viszem a gyászlobogót Andrássy holt teteme előtt, meghajtom zászlómat, mikor mellette elmegyek, Tisza Kálmán előtt.

Másnap egy kormánypárti ember elmondta nekem, hogy a miniszterelnök, mikor olvasta cikkemet, azt mondotta: *Mit akar tőlem az a Rákosi?* Akkor, Isten bocsássa meg a bűnömet, az a gyanúm támadt, hogy ezt a mondást azért hozták nekem hírül, hogy végre hát *akarjak* valamit ő excellenciájától. Ebben megerősített később egy másik hír, amelyet hoztak, s mely szerint megint egyszer rólam lévén a szó, Tisza Kálmán azt mondotta volna: *Ez jó familia. Kár, hogy nem velünk van.* Persze, persze. Nyilván kár, de alkalmasint csak a — bátyámnak, de nem az — országnak.

Egészen Tisza Kálmán igen jó ember volt, voltak kiváló tulajdonságai, melyeknek jutalmát vette abban, hogy több mint tizenöt évig kezében tarthatta hazája sorsát. Hogy ez neki mennyijébe került, azt ő mond-

hattá volna meg, ha ő is megírta volna saját élete történetét. Mert könnyű őt megvádolni azzal, amit olyan sokszor kellett ellenfeleitől hallania, hogy *szegre akasztotta elveit*. Én úgy látom az ő dolgát, hogy hatalomra kerülvén, meglátta, mily elhibázott volt addigi politikája. Csernátony, az ő legitímusabb embere, ezt egyszer egy cikkében úgy fejezte ki, hogy «hja, ha mi tudtuk volna, amit azóta tudunk.» Mikor azonban ezt belátták, az ellenkező hibába estek. Mint ellenzék, mint balközép, fenntartotta közjogi programját és tüzzel-vassal irtotta a Deák-pártot. Mikor a fúzió útján átvette a hatalmat, tüzzel-vassal hadakozott azok ellen is, akik, mint régi deákpártiak, a kiegyezés kiépítéseért küzdöttek. Tisza Kálmán, mikor opponált, nem tudta, minek opponál; mikor pedig a kiegyezés alapjára lépett, nem tudta, mit védelmez. Nemcsak hogy nem engedte a kiegyezésben fenntartott nemzeti jogok követelését; nem is érte be azzal, hogy fenntartja a kiegyezést betűszerinti értelmében, hanem kapható volt arra, hogy visszafejlessze, aminek következése volt az úgynevezett véderővita, a maga izgalmaival, rettentő parlamenti és utcai csatáival, amelyekben végre megkapta a sebeket, melyek halálosaknak bizonyultak. Úgy volt, hogy nem velünk tartott, akik a király nevével a nemzet jogait követeltük, hanem a császárral, akinél volt a nagyobb hatalom. Most, minekutána mindent tudott, amit annak előtte nem tudott, az lett a vezér-elve, hogy semmit sem kell követelni a császártól, hanem inkább megadni a császárnak nemcsak azt, ami

a császáré, hanem azt is, ami a — királyé és így mentül több befolyásra szert tenni s ezen az úton szerezni az ország számára egy s más hasznot.

A következő dolog is jellemzi az ő gondolkozását. A jobbágyfelszabadítás — melyet csak későn követett az úrbéri váltság, azután a szabadságharc, majd az osztrák önkény idején a passzív ellenállás — erősen megviselte a magyar nemzeti középosztály vagyoni helyzetét. Az alkotmány helyreállítása után is ez osztály viselte a súlyos alkotmányos költségeket. Meg kellett látni, hogy ez értékes, nagytehetségű történeti osztály kezd kimerülni. Tisza Kálmán ötlete volt, hogy ezt az osztályt a politikában szenvedett veszteségeiért kárpótolni kell. Mivel? — Az ő gondolkozása szerint — hivattalal. Így teltek meg a minisztériumok, a kataszteri hivatalok csupa dzsentri-fiúval. S mikor már nem volt hely s nehezebben lehetett valakit bedugni segédfogalmazónak, akkor kreáltattak a folyószabályozási-, a gyümölcstermelési- s a tejgazdasági kormánybiztosok, akik tanulmányútra küldettek Európába, de nagyrésze se folyót, se gyümölcsöt, se tejet életében se látott azonkívül, amelyet megevett. Így termelődött ki a dzsentrinek az a része, amelynek régi nemes büszkesége átváltozott osztálygöggé és amelynek ősi birtokából nem maradt más, mint a predikátuma és a címeres névjegye. Széll Kálmán felfogása más volt. Egyszer végigvitt a Jelzáloghitelbank összes helyiségein s mikor egy hosszú teremben jártunk, amelynek ablak felőli részén sorakoztak a rácsos ketrecek, megállt s a

ketrecre mutatva így szólt: Látod? Már tizenhárom dzsenti-gyerek ül ezekben a ketrecekben. Nem nyugszom addig, amíg valamennyiben az nem lesz. Mert a magyar gyerek minden komoly munkára kitűnő anyag. Csak a bürokratikus henyelésben áporodik meg nemes anyaga. Maga Széll Kálmán volt ennek a tételnek egyik klasszikus példája. Tudtommal Deák Ferenc befolyására adta magát komolyabban pénzügyi tanulmányokra s egyik Rotschild mondotta, hogy ez a vasvármegyei dzsenti-fiú egyik legfényesebb pénzügyi kapacitása Európának. Alig volt 30-ik esztendején, amikor már pénzügyminiszter lett. A bosnyák okkupáció miatt tette le tárcáját, de nem érte be azzal, hogy minden bank vitte volna vezérigazgatójának. Ő alapította a Jelzáloghitelbankot, az ő munkája volt a törvényhatósági hitel szervezése. Munkaképes, találékony elme volt ezen a téren is. Mikor politikai viszonyaink már igen zavarosak voltak, ő jött mint miniszterelnök a *jog, törvény és igazság* jegyében és jelmondatával és az ő konciliáns szellemével úgy hatott a helyzetre, mint mikor a hajóskapitány olajat önt a tenger háborgó hullámaira. Az ő nevéhez fűződik a nemzeti politika első komoly figyelembe vétele. Sajnos, ennek diszkrét fejlődését Fejérváry Géza báró honvédelmi miniszter indiszkrétciója meg hiúsította azzal, hogy idő előtt publikáltatta egy bécsi újságban, amivel elvetette azt a magot, melyből később, mint sárkányfögből, az ő darabontkormányára kelt ki s a szinte nyílt háborúság a királlyal. Így dönti a túlbuzgóság veszedelembé azt, akit védeni akar. Egyetlen,

de annál sűrűbb szemrehányással illették Széll Kálmánt: azzal, hogy nagyon hiú. És az igaz, hogy ebben is vetekedett I. Andrássy Gyula gróffal. De én azt hiszem, a hiúság éppen oly szükséges tulajdonság államférfiúnak, mint a — szép asszonynak. Tisza Kálmán ugyan nem volt hiú, se könnyelmű. Nem volt fantáziája. Nem volt semmi benne a művész alkotó részeiből. Ellenben olyan biztosan dolgozott, mint a jó mesterember.

Hogy mért ellenezte annak idején a B. H. a Zeneakadémia megalapításáról szóló törvényjavaslatot? Igen egyszerű és természetes okból. Elsőbben volt nekünk akkor már egy régi intézetünk, melyet lelkes magyarok alapítottak meg a harmincas-negyvenes években: a *Zenede*. Akit *csak* a muzsika érdekelt, az feladatává tette volna, hogy ezt a zenedét, ha szükséges, átszervezi modern intézetté, a helyett, hogy egy új, költséges akadémiát alapítson. Azután igazság szerint nálunk akkor a zenének nem volt még — hogy úgy mondjam, piaca. Mindössze két színháza volt a fővárosnak s egy szinfónikus zenekara. Fontosabbnak tartottuk, hogy ezen a hiányon segítsünk. Színházat, koncert-termeket, szóval intézményeket teremtsünk, ahol muzsikálnak s ne akadémiát, ahol muzsikusokat nevelnek, kétségkívül — exportra. Látjuk is ma, hogy tele van a világ magyar virtuózókkal és magyar karmesterekkel. Itt nincsen elég helyük. És látjuk azt, hogy minden akadémia mellett csak ma kezd voltaképpen a zenevilág nálunk magyarrá válni. Én egyszer egy énekesnővel

fennjártam a magyar kir. Operában, Zichy Géza gróf intendánsága idején. Zichy Géza virtuóz félkezű művész volt, jeles zeneszerző és magyar poéta. Barátságosan fogadott bennünket és hívatta karmesterét és rendezőjét, hogy hallgassák meg az énekesnőt. Amint ez a két úr belépett, különben kifogástalan magyarok, a poéta-intendáns velük együtt, azontúl csak — németül beszélt. Ez volt a muzsikusok nyelve Magyarországon. A színpadra fel a karmester, a színpadról le a művészek mind németül beszéltek. Az ember azt hihette, hogy a barbár magyar nyelv nem is alkalmas arra, hogy zenéről beszéljenek rajta. Meg is történt, hogy ének-tanításra oly professzort hoztak az akadémiára, aki egy szót sem tudott magyarul. Egynémely hangszerre is alkalmaztak ily tanárt. Egészben az akadémiánk valóságosan egy német kolónia s német intézet volt. Egy teremtettt lélek nem tanított benne, aki arra gondol, hogy maga a nyelv a legszebb muzsika, hogy ritmusa és melódiája van s addig nemzeti muzsika nincsen, amíg tanár nincs, aki ezt a muzsikát is tudja és érzi. Így is történt, hogy minden akadémiái növendék, aki onnan mint énekes kikerült, tudott ugyan magyar nyelven is énekelni, de voltaképpen német énekes volt. Így történt, hogy ellenmondás és lázadás nélkül törték pozdorjává a magyar nyelvet az Opera színpadán. Így történt, hogy a közönség képes volt végighallgatni előadásokat, melyekben a főszereplők két-három nyelven énekeltek. Ennél jobban nem lehetett a nemzeti nyelvet lebecsülni és bántalmazni. Nem is ének, hanem hang-

produkció volt az előadás és nem zenésdráma, melynek valami értelme is van. És e tekintetben operai vezetőink, ha különben jeles emberek is, teljesen demoralizálva voltak. A negyvenes-ötvenes évek operájához képest, bár sok tekintetben primitív, sőt dilettánszerű volt is, — hiszen drámai színészek mint naturalista énekesek is léptek fel operákban — a mai állapot is még hanyatlásnak mondható. Egy zeneakadémia, ahol nemzeti társadalomnak van zenei élete, nagy hivatást teljesíthet. A mi zeneakadémiánk sokáig éppen-séggel nem akadémiaja, hanem akadéka volt a zenének, zenei kultúránknak nemzetivé való tételében. Egyetlenegy olyan geniális muzsikus ült az Operaház igazgatói székében, aki annyira muzsikális volt, hogy, noha nem tudott magyarul, megérezte, hogy a hőstenor, magyar nyelven, de nem magyarul éneklé Bánk-bánt. El is vette tőle a szerepet, mert a füle nem tudta elviselni a dolgot. Ez az igazgató Mahler volt. El is bántak vele úgy, hogy csakhamar ott kellett hagynia az Operát, amely azután tovább verkлизte nemzetközi, jobban mondva német sablonját. Egyébiránt mindezt megmagyarázza az a körülmény, hogy a zeneakadémiát nem is a magyar muzsika számára alapították, hanem egy magyar muzsikuszámára, aki igaz, hogy világdicsőséggel tetézve tért haza öreg korában s aki csakugyan meg is érdemelt minden díszet és áldozatot, mert ez a csodamuzsikusz Liszt Ferenc volt, az első elnöke a zeneakadémiának. Azt természetesen el kell ismerünk, hogy elnökei és némely tanára csakugyan világ-

hírre emelték ezt az intézetet, amely azonban hivatásának még csak most kezd a küszöbére lépni. Hogy mikor fogja betölteni? Majd ha még egy-két muzsikus nemzedék kihal és majd ha muzsikusaink egymás közt is mindig magyarul fognak beszélni. Mert a nyelvben lakik a nemzet génusza és ez a génusz minden művészetnek a lelke. Művészet, melyet nem a nyelv génusza ihlet meg, csak idegen utáztat, sohasem eredeti alkotás.

Ezzel ki van mondva alapmotívuma annak az álláspontnak is, melyet a német nyelvvel szemben elfoglaltunk. Magától értődik, hogy teljesen megértem a latin példaszót: *quot linguas callemus, tot homines valemus*. Ahány nyelvet értünk, annyi embert érünk. És semmit sem mondhatok természetesebbnek, mint hogy egy nemzet, mely Európa közepében él és szám szerint a kisebbek közé tartozik, adjon tagjainak módot arra, hogy hasznos idegen nyelveket elsajátítsanak. Ez azonban gyakorlati és nem pedagógiai kérdés, melyet nem lenne szabad *nevelési* rendszerünkbe felvennünk. Nevelésünk alapelvének kellene lenni, hogy minden gyermek tökéletessé neveltessék a hazai nyelvben. Ki lát ezer esztendőre előre? De a nemzet bölcseinek, ha nem is láthatnak, de gondolniok kell a nemzetükkel kapcsolatban a legtávolabbi jövőre is. Itt terpeszkedik a ma már hetven millió német Európa beleiben. Mi lesz ezzel ötszáz és ezer év múlva? Micsoda nyomást fog az éppen Európa keletére gyakorolni? Mi akkor már nem akarunk élni? A mi bölcs kultúrai

vezetőink szerint, úgylátszik, nem. Mert rákényszerítnek minden magyar gyereket, hogy már nyolc-tíz éves korától fogva tanuljon németül. Valósággal annyi ez, mint a gorombább munka, az aláfestés elvégzése arra a korra, amikor a németeknek már csak a végső ecsetvonásokat fog kelleni rajtuk elvégezni. Akkorra majd a német nyelv *gyakorlati* haszna úgy megnövekedik, oly szembeszökő lesz, hogy a német nyelvre eleve ránevelt tömegek meg se fogják már érteni, hogy minek ragaszkodjunk a magunk nyelvéhez, mikor a másik annyi előnyt nyújt. Olyan szerepet fog már akkor a magyar nyelv játszani, mint ma játszik a magyar díszruha. Egy-egy ünnepen elővesszük egy kis parádénak. Kiáltó példája e sorsnak az írek. Nem védekeztek az angol nyelv ellen s ma próbálják feltámasztani a magok nyelvét, amelyet még a falvakban itt-ott beszélnek, de ha oly lelkesen fognak is harcolni nyelvök függetlenségeért, mint verekedtek politikai függetlenségükért, szinte akkor is kétségbeejtőnek látszik vállalkozásuk. Mindezek mellett gondoljuk meg helyzetünket. Egy pár százéven keresztül az osztrák próbált nyelvünk-ből kivetköztetni (akkor az volt a német). Még az én anyám idejében az volt a felfogás Magyarországon, hogy nem tudni németül, annyi mint műveletlenség lenni. Városaink nagyjából német telepek voltak. Budapest maga még ötven év előtt teljesen német. Zsidóságunk, egész kereskedelmünk még harminc évvel, negyvennel ezelőtt magyarul alig tudott, üzleti-, családi- és műveltségi nyelve német volt. A magyar

színészet a pesti német mellett csak hosszú évtizedek küzdelme árán tudott begyökereződni a fővárosba. A sajtó, amennyiben szóra érdemes volt, szintén német volt. A német újságok végezték a voltaképpeni sajtószolgálatot, azok szolgálták ki a közönség ebbeli szükségéit és azok voltak nagyobb mennyiségben elterjedve. A magyar újságok csak politizáltak, egymással pártérdekek szerint torzsalkodtak. A Budapesti Hírlap törte meg ezt a viszonyt s hódította át a közönséget a magyar újságírás pártjára.

Így lévén a dolgok, mi látszott a világon könnyebbnek, mint hogy egy esetleges német invázió Ausztrián keresztül kezébe vegye a germanizálás művét, melyet Ausztria kezéből a kiegyezés kicsavart? Kezébe vegye és egy csavarintással visszafordítsa a dolgokat és tönkre tegye mindazt, amit a magyarság munkálni kezdett és dolgozni fog a kiegyezés óta nyert szabad mezőkön. Hogy milyen egyszerű munka lenne vissza németre fordítani a fővárost, elsüllyeszteni fiatal magyarságát: azt látjuk ma a tőlünk elhódított területeken, ahol se jog, se törvény, se igazság nincsen, hanem van magyarok üldözése, a magyar nyelv, iskola, sőt templom ir-tása. A németség expanzív kedve szörnyen megnőtt Bismarck sikereitől. A Schulverein fennen hirdette a német becsvágyat, a Drang nach Ostent, az ő izgatá-saikat délmagyarországi svábjaink közt s Nyugat-magyarországon, az erdélyi szászok hűtlenségét: mind-ezt láttuk saját szemünkkel. A Gondviselés a nagy-háborúban megalázta a németeket, sajnos minket is. De a

világtörténet folyamata nem áll meg, hanem megy az ember és a természet törvényei szerint tovább céljai felé. A német és szláv veszedelem közé szorítva nekünk csak egy menedékünk van: a mi *magyarságunk*, ami egyenlő a mi magyar nyelvünkkel. *Tehát mindent a világon*, minden egyéb, ha még oly fontos érdeket is, *a nyelv érdekének kell alája rendelnünk*. Németséggel pedig alá vagyunk akiiázva, ha nem vigyázunk, akkor robbantanak fel bennünket, amikor erre nézve a lehetőségük megérkezik.

Tehát: meg kell adni a módot arra, hogy gyakorlati érdekekért mindenki tanulhasson idegen nyelvet, amelyre szüksége van, de a felsőbb tanulmányokra előkészítő iskolát érintetlen kell hagyni élőnyelvek tanításától. A művelt ember Magyarországon az, aki jól tud magyarul. Aki tíz más nyelvet tud és nem tud korrektül magyarul, az Magyarország számára hiányos műveltségű ember. Az északi népek — a svéd, a norvég — nagy kultúrája éppen abban áll, hogy tisztán nemzeti alapon fejlődött, ott a nép csak egy nyelvet beszél, a magáét. S mikor ott jártam közöttük, még a kereskedésekben is csak elvétve lehetett más nyelven vásárolni, mint a magokén. Tudósok, újságírók, akik közvetítik az idegen kultúrát, beszélnek különféle nyelven, de akár a városi, akár a vidéki nép nem beszéli, csak a maga nyelvét. Ebből áll az erejük, ebből kultúrájuk értéke és kiválósága, bár számszerint kevesen vannak.

Míndezek a dolgok egy szempontból táplálkoztak: a nemzeti szempontból. Az egyházpolitikában, amikor

a polgári házasság behozataláról volt a szó, a Budapesti Hírlap az újítás ellen foglalt állást. Én azt tartottam, hogy a házasságjog kérdésében az államra nézve csak egy dolog fontos: az *anyakönyv*. Ennek rendesnek, megbízhatónak, szabatosnak kell lenni. Minden más tekintetben a polgár szabadsága a döntő. Kiki házasodhassák hite, lelkiismerete, meggyőződése szerint. Ezt az állam biztosítsa mindenkinek, ez a szabadság. Se egyházi, se állami kényszer alatt ne legyünk. Ez a szabadelvű álláspont. E mellett tudvalevő, hogy a királyt csak azzal az érveléssel lehetett a kötelező polgári házasság részére megnyerni, hogy ezzel a kérdéssel úgy meg lehet mozgatni a közvéleményt, hogy érdeklődése elterelődjék a *nemzeti követelésektől*, amelyek rohamosan kezdtek tért hódítani. Ez sikerült is. Tudjuk, hogy a szabadelvűpárt és a radikalizmust mindig hirdető ellenzékek összefogtak a mérsékelt pártok ellen. Tudjuk Wekerle diadalmenetét, amikor Bécsből hazajött a polgári házassággal és a Nyugati pályaudvaron kifogták a lovait s úgy vitték végig a Váci-úton. Tudjuk a terrorisztikus jeleneteket, mikor a főrendek tárgyalták a kérdést. A kormány győzött a szélsőbaloldal segítségével, de pirrhusi győzelem volt, mert az így elfojtott nemzeti kérdések utóbb bosszútálló erővel támadtak fel s feltartóztathatatlanoknak bizonyultak. De nekem még egy argumentumom volt a fakultatív polgári házasság mellett, ami oly hatalmat adott volna a kormány kezébe a sokféle teljesen megbízhatatlan nemzetiségi papság felett, amelyen kapva kellett volna

kapni. A kormány állítson megfelelő helyeken polgári anyakönyvvezetőket, hogy szükség esetén rendelkezésére álljanak a házasulandó feleknek. Ellenben hagyja meg egészben a papság kezében a házasságkötést oly formában, hogy mint az állam megbízottai működjenek megfelelő díjazásért. A papság túlnyomó része így javadalmasa lett volna az államnak és szoros ellenőrzése alatt állott volna. Aki közülök nem paríroz, attól meg lehetett volna vonni az anyakönyvvezetés jogosultságát.

Valamikor az állam volt az egyház kezében s volt idő, amikor a pápa volt a legnagyobb úr Európában. Ma nem úr, de ma is a legnagyobb erkölcsi tekintély nemcsak Európában, de messze Európán túl is. A modern demokrácia és szocializmus tanítása az, hogy az egyházat teljesen le kell szedni az állam szerkezetéről s olybá kell tekinteni, mint más társadalmi vagy magán egyesületeket. Ez pedig éppen olyan dogmatikus álláspont, mint az egyházaké. Az országok kormányzatában azonban a dogmatikus álláspont igen veszedelmes, mert az élet nem dogmák szerint igazodik, hanem lehetőségek szerint. Az egyházaknak is megvan a magok felsőbbrendű céljuk, az állam is felsőbbrendű célok szolgálatára alakul. Ha egyik a másikát segíti, nagy eredményeket érhet el mind a kettő. Ha szembe állnak, csak viszályt és visszavonást tenyésztenek. Ha az egyházakat eltiltjuk hivatásuk szolgálatától, ezt a szolgálatot az állam semmiféle eszközzel nem tudja pótolni. Mert az egyház az emberi lélek ama szükségsein épül

fel, amelyek a lelket az ismeretlenhez, a végtelenséghez, a megfoghatatlanhoz, a túlvilágihoz, az Istenhez kapcsolják. Ez a felfogás vezette a Budapesti Hírlapban tollúnkat akkor is, amikor vallásellenes áramlatokkal kellett megküzdenünk s akkor is, amikor a politika a vallást akarta kisajátítani, hogy a világi hatalom szolgáló leányává tegye. De itt nem okoskodnom kell, hanem elbeszelnem nagyjából a Budapesti Hírlap pályafutását.

Negyvenhárom esztendőig voltam a lap kötelékében, mint tulajdonos, mint szerkesztő, mint munkatárs. Alapítottam, vezettem és írtam a szó szoros értelmében. Nagy csatákat vívtunk, sőt hadjáratokat küzdöttünk végig és hadakoztunk mindenkivel, a tróntól kezdve az utca tömegéig. És a trónért is és a tömegekért is. És minden harcunkban egyért: *a magyarságért.*

A csángótelepítés egy lelkes, de dicstelenül végződött epizódja volt a Tisza Kálmán kormánya idejének. Néhány magyar falu van — avagy ma talán már csak volt — Bukovinában. Székely telepések voltak a XVIII-ik századból; kik meg tudták tartani magyarságukat, sőt igen szépen meg is szaporodtak. Mi a néhai öreg Druzsabáczky plébánossal voltunk összekötetésben s néhány lelkes fiatalabb tanítóval, s felmerült a gondolat, hogy ez aránylag szegény nép feleslegét haza kellene telepíteni. Benedek Elek, a B. H. munkatársa, maga is székely, aki öregségére visszavonult Nagy-Bacsonba, ősei házába s ott társalog a múzsákkal, nagy lelkesedéssel fogta meg a dolgot. Elkezdtek a

dolgot feszegetni, az izgalom elkapta a csángóknak nevezett székelyeket, a magyar közvélemény nagy érdeklődése gyorsan belekapcsolódott az ügybe, hamarosan befolyt a Budapesti Hírlaphoz egy jó csomó pénz s végre a kormány sem ignorálhatta a dolgot s egy szép napon nagy diadallal átvonult néhány ezer elszánt csángó Benedek Elek vezérlete alatt, kiket a kormány levitt az Alduna árterületére, hogy oda telepítse. Szegények, az oláh nyomás alól kiszabadulva, ma belekerültek a szerb járomba. Van-e még vajjon hírmondó közülök? Érdemes volna valahogyan meg nézni őket.

Letelepültek, irtottak magoknak földet, építettek falut, küzdöttek a Dunával és végül kaptak — more patrio — egy kormánybiztost Nagy György, Tisza Kálmán hű és régi embere személyében. Nagy György kifogástalan úr, joviális magyar, de úgylátszik, csak igen fölületes kormánybiztos volt, ami t. i. a csángók dolgát illeti. Kozma Sándort küldte le a kormány egy alkalommal valamelyes vizsgálat dolgában a csángótelepre. Kozma, így beszélte nekem ő maga, a kormánybiztost nem találta hivatalában, de nem sokáig kellett várnia. A kormánybiztos úr csakhamar bekanyarodott gyönyörű négyes fogaton az udvarra, s megtudván Kozma Sándor látogatását, sietett üdvözlétére. Meg kellett persze vizsgálni a pénztárt is. Nagy György nagy barátsággal adja át a kassza kulcsait. És minden stimmelt a könyvekkel, csakhogy a készpénz helyett, melynek a kasszában kellett volna lenni, ilyen cédulák

voltak ott: «Kivettem — ekkor meg ekkor — négyezer forintot. Nagy György.» — «Kivettem tízezer forintot. N. Gy.» És így tovább. És szól Kozma Sándor: Hát Gyuri, ez nem levén pénz, kérlek, tedd be az összegeket, amelyeket kivettél, hogy azt is jelenthessem, hogy a pénztár rendben van.

— Hja, barátom, az így nem megy. Látod, a kassza rendben van. Tegnap vettem ezt a négyest, amelyen most jöttem. De az írás itt van róla rendben.

— Csakhogy nekem erről jelentést kell tennem, hogy a kasszában nem pénz van, hanem csak papiros.

— Hát persze hogy kell! Te csak tégy jelentést, a többit bízd rám.

Így végződött a vizsgálat, beszélte Kozma, s mikor felment jelentést tenni Tiszának, a garádicson Nagy Györggyel találkozott, kivel barátságosan üdvözölték egymást.

Tisza Kálmán az ablakon kinézve hallgatta végig Kozma Sándor jelentését. Végül megfordult szembe Kozmával s ezt mondta:

— Már most az a kérdés, ezt te nekem hivatalosan jelented-e, vagy csak mint magánbeszélgetést.

S mielőtt Kozma felelhetett volna, hozzátette:

— Mert ha hivatalosan mondd, azt kell rá felelnem, hogy a dolog nem rám tartozik, hanem a pénzügy-miniszterre.

És ezzel végérvényesen el is volt intézve a szegény csángótelepesek ügye. A sorsnak persze mindegy, az oláh fojtja-e meg a magyart, vagy a szerb. Úgylátszik,

akkor a magyar kormánynak is mindegy volt. Fontosabb dolog volt akkor, hogy a Nagy Györgyök legyeinek megelégedve, mint az, hogy a csángótelepítés sikerüljön.

Ha egyébként az ember visszatekint a múlt század utolsó negyedére, mind tisztábban bontakozik ki szeme előtt két ellentétes áramlatnak eleintén úgyszólván lappangó súrlódása, utóbb nyílt harca. A Budapesti Hírlap fellépéséig folyt az úgynevezett közjogi harc, melyet a szélsőbaloldal vezetett még mindig a kiegyezés ellen. Közül kialakult egy mérsékelt ellenzéki irány és párt, mely azonban nem tudott gyökeret verni. A Budapesti Hírlap lépett fel két eszmével: a Deák-féle kiegyezésben bennefoglalt, de egyelőre meg nem valósított nemzeti jogok érvényesítését és megvalósítását és a magyar imperiális politikát, az árpádházi királyok politikáját követelve.

A szembefolyó áramlat a kiegyezési ortodoxia volt, ami csak azt jelenti, hogy a hatvanhetedikie kiegyezést inkább az osztrák császár, mintsem a magyar király értelmezése szerint kell végrehajtani. A mi nemzeti irányunk ezzel szemben mindjobban és jobban elkapta az elméket s bár a pártkeretek vasabroncsai még megbonthatatlanoknak látszottak, ez már csak fizikai egység volt, erkölcsi tartalma veszedelmesen kezdett lazulni. Egy-egy élesebb helyzet alkalmával kaptuk a leveleket, melyek elmondották, hogy korcsmában, kávéházban, kaszinókban, sőt iskolákban is felolvasták egyes cikkeinket. Természetesen, ebben az irányban azután

az ellenzék minden árnyékklata összetalálkozott s a kormánypárt iparkodott időről-időre olyan reformokat kidobni a közélet elé, melyen azután a farkasok összevesztek, az ellenzék meghasonlott és a kormány szerérének utasai egy darabig tovább menekülhettek. Ilyen volt annak idején az egyházpolitika, melyet az elkeresztelések ürügyén indítottak meg. Először Tisza Kálmán csak az úgynevezett zsidóházassággal próbálkozott. Egy kis polgári házasság kizárólag zsidók számára. Ezzel megbukott. Azután jött a fakultatív polgári házasság terve, ez sem váltotta ki azt a lelkesedést, melyre szükség volt a nemzeti kérdések hátraszorítása végett. Ezt a szolgálatot egyidőre megtette a kötelező polgári házasság, mely alaposan megbontotta az ellenzék sorait.

E bonyodalmas idők egyik igen érdekes alakja volt Bánffy Dezső báró, erdélyi mágnás, gondolom Dobokamegye főispánja, majd orsz. képviselő és házelnök s mikor már annyira megkorhadt Tisza Kálmán leg-híresebb alkotása: a szabadelvű-párt, hogy nem tudtak kiállítani egy minisztériumot, — miniszterelnök, aki csupa új embert (leszámítva a mellőzhetetlen Fejérváry Géza bárót, mint honvédelmi minisztert) ültetett a bársonyszékekbe, kiket, mikor bemutatkoztak, az ellenzék hahotával fogadott. De itt is annak lett igaza, aki utoljára nevetett, s ez Bánffy volt, aki dadogva kezdte miniszterelnöki pályafutását, de dicsőségesen végezte. Az ő kormányzata alatt folytak le fénnel és sok sikerrel a millennáris ünnepek is és övele lépett hatalomra

Wlassics Gyula, ma is dísze és kitűnősége a magyar közéletnek.

Maga Bánffy Dezső nevezte el magát szabad úszónak, szemben az iskolázott és rutinos miniszterelnökökkel. Bizony nem csinált szép és szabályos tempókat, de úszott. Ravasz, találékony, gyorskezü, tettekre kész ember volt. Ismeretes az esete a bujtotató pópával szemben, akit mint főispán egyszer berendelt magához. Mikor a pápa hajlongva belép, Bánffy csak biztatja: közelebb, csak közelebb, főtisztelendő uram. S mikor a pápa közvetlen előtte állott, hirtelen nyakon vágta s azt mondta hozzá: Csak ezt akartam mondani.

Bizony, ez volt az ő nemzetiségi politikája. És néha ez is jó. Mindig az embere válogatja. Velünk, Budapesti Hírlappal szemben nem kis bajban volt. Mert parlagi volt ugyan az ő nemzeti politikája, legkivált eszközeiben, de a B. H. fontosságát e téren igen nagyra kellett tartania. Nekem mondta, hogy egész nagy kollekcója van a B. H. cikkeiből, melyeket magának kivágott s eltett.

Egy alkalommal azt mondja nekem: Hallom, a hírlapok a közéleti emberek nekrológiát előre megírják. Igaz?

— Igaz, kegyelmes uram. Mert a miniszterek sincsenek biztosítva az ellen, hogy hirtelen meg ne haljanak. Nekünk nemcsak a magunk halálára kell készen lennünk. El kell készülnünk az övékre is.

— Megírták talán már az enyimet is?

— Megírtuk, kegyelmes uram.

— Nem adnák ide, hogy elolvassam? Mert azután már bajosan fognám olvashatni.

— Odaadjuk egy feltétel alatt. Ha kegyelmes uram megírja hozzá észrevételeit, borítékba teszi s lepecsételi. Megígérem, hogy nem fogjuk felbontani egészen a — gyásznapig.

A kegyelmes úr megígérte, nekrológját megkapta, el is olvasta, de ígétét nem tartotta meg. Ezt különben előre tudhattuk volna. Mert miniszterelnököt — legalább magyart — csak egyet tudok, akinek jelszava volt: ígérni nehéz, mert megtartani muszáj. Ez idősb Andrassy Gyula gróf volt.

Egy gyönyörű szeptemberi napon üzenetet kapok Bánffytól, hogy látogassam meg a délutáni órákban a miniszterelnökségen. A báró barátságosan fogad, megkínál szivarral, kezembe nyom egy aktacsomót és leültet egy zsöllyeszékbe s kérdő tekintetemre így szól:

— Ne féljen, nem kérek magától semmit. Üljön le, olvassa el ezt az írást, amit a kezében tart, s aztán nem kell egy szót se szólania. Én csak azt akarom, hogy maga elolvasta légyen ez írást. Ez egy minisztertanácsi jegyzőkönyv. Én tudniillik addig, míg minisztertársaim oda voltak nyaralni, az egész nyáron dolgoztam. Itthon, Bécsben és Ischlben, ahol ő felsége nyaralt. Most itthon van megint az egész kormány s minisztertanácsot tartottunk ő felsége elnöklésével. Erről szól ez a jegyzőkönyv, benne van mindaz, amit a nyáron végeztem. Olvassa el, mintha én itt se lennék.

És ezzel csönget s a titkárnak, aki a csöngetésre be-
lépett, azt mondja: Senki se háborgasson bennünket.

Én pedig kényelembe helyezkedem és elkezdem olvasni a nagyon terjedelmes okmányt. Két nevezetes dolog volt benne: az úgynevezett ischli klauzula, mely miatt nagy és szerencsés csaták folytak. Ebben tudniillik a kiegyezés egy vívmánya: a gazdasági önállóság volt kikezdve. A kereskedelmi szövetséget — mely tíz évről tíz évre újult meg a kiegyezés szerint rendszeren — állandóvá akarták tenni. A másik nevezetes tartalma volt e jegyzőkönyvnek a miniszterelnök egy előadása, mely arról szólt, hogy a dinasztia és a monarchia életérdeke, hogy Magyarország elszánt és határozott nemzeti irányban és szellemben kormányoztassék. A jegyzőkönyvet aláírta valamennyi miniszter s ott volt Ferenc József királynak szép és szilárdvonású aláírása is.

Amint leteszem az írást, Bánffy ismétli: Ne szóljon, kérem, semmit — de ebben a pillanatban kinyílik az ajtó s a titkár ijedt arca jelenik meg a nyíláson.

— Megmondtam, hagyjanak békében —

— De kérem —

— Semmi de. Senki se háborgasson bennünket!

A titkár menekül a miniszterelnök izgatott hangjától.

— Egyet azonban szabad kérdezni? — kezdem én, mikor ismét ketten voltunk. — Látom, hogy a király aláírta ezt a jegyzőkönyvet. Kérem, el is olvasta?

— Persze hogy elolvasta!

— Mind? Elejétől végig?

— Elejétől végig.

— Azt a részt is, amelyben Excellenciád a nemzeti politikáról beszél?

— Azt is, mindent.

— Akkor arra kérem, engedje meg, hogy ezt a részt magamnak leírjam. Nem használom fel semmire, csak emlékül.

— Azt most nem. De megígérem, hogy kiíratom s elküldöm.

És ismét felrántják az ajtót. A báró szinte gorombán támad a titkárra, ki szinte magából kikelve hebegi:

— Kérem, megölték a királynét.

Ránézünk, hogy megbolondult-e, de ő megismétli a mondatot s azután kapkodva a szót: Genfben, azt mondja. Már az imént is ezt akartam jelteni. A Budapesti Hírlap egy munkatársa volt itt, tudakozódni, hogy tudunk-e a dologról, mert ők telegrammot kaptak.

— Hol van az az ember? — kérdem én, a miniszterelnök pedig rémült arccal néz hol egyikünkre, hol másikunkra.

— Hogy nem eresztettem be, már elment. Én telefonoztam a Távirati Irodának. Azok nem tudnak semmit.

— Ha a Budapesti Hírlap telegrammot kapott, akkor, mire én hazaérek, az utcán lesz már a külön kiadás.

Ezzel búcsúztam s elsiettem.

A kocsit megállítottam a Kristóf-téren a Vértesy-testvérek illatszerkereskedése előtt, mert a leányomnak megígértem, hogy valami illatszert viszek neki haza.

Két nő szolgált ki s mikor készen voltak, így szóltam hozzájuk:

— Magok olyan kedvesen szolgáltak ki. Hát én is kedves leszek s mondok magoknak valamit, amit még senki se tud Budapesten.

A két kisasszony érdeklődve közelebb lép hozzám s én letompított hangon ennyit mondtam: Genfben megölték a királynét. — Ezzel elsiettem s a kocsiból még vissza benéztem a boltba. A két hölgy egymásra merevedve állt ott s az egyik az ujjával a homlokára bökve, azt a jelzést adta, mely annyit jelent, hogy ez az úr meg van bolondulva.

Egy óra múlva már az egész város tudta a rémhírt, mert mire én a Budapesti Hírlap házához értem, akorra már javában nyargaltak a rotációsok és a rikkancshad zihált az utcákon a külön kiadással. Így jött Budapestre Erzsébet királyné halálának az első híre.

Némileg hasonló volt ehhez Rudolf trónörökös tragédiájának a híre is. Vasárnap volt. Szinte az egész szerkesztőség kirándult volt Szentmihályra, ahol Csukássinak szölleje és nyaralója volt. Odajött utánunk a rémhír, mely bekergetett bennünket a szerkesztőségbe. Abban az időben jelent meg folytatásokban Jókai Mórnak egy kis regénye: *Aki a szívét a homlokán hordja*. Mikor elküldtünk hozzá kéziratért (mert akkor hétfőn reggel is adtunk lapot), azt üzenete, hogy a rémes esemény annyira lesújtotta, hogy legalább két heti pihenőre van szüksége, hogy folytatni tudja a regényt. És csakugyan, két hétig nem írt, aminek az lett a következ-

menye, hogy annyira elfelejtette a regény elejét, hogy a végén a hősnek az imádottjává tette meg a hölgyet, aki az elején az — anyja volt.

Még egy ilyen izgalmas halálesetem volt a B. H-nál. Egy éjjel úgy kétóra tájban megszólal hálószobámban a telefon. Halló, a Budapesti Hírlap. Andrásy Gyula gróf meghalt Voloszkában. Kérünk vezércikket.

— Rendben van. Küldjétek ki Pál urat, mire kijön, megszaz a cikk. És bizony, a legközelebbi lapban vezércikk volt Erzsébet királynéről, Rudolf trónörökös-ről és Andrásy Gyuláról. Ilyen az újságíró sorsa. Más szerencsés halandó könnyeket sír, az újságíró vezércikket, ha tele van a szíve gyásszal és fájdalommal.

A millenáris esztendő előtti időben már igen éles volt a pártharc a sajtóban is, meg a parlamentben is. A Budapesti Hírlap ismételt cikkekben követelte az ezredéves ünnep idejére a pártközi Isten-békét, ami meg is lett, s ez volt Bánffy Dezső dicsőségének delelője. Az Otthon, írók és hírlapírók köre, melynek alapítása óta elnöke voltam, amíg a forradalom előtt a radikális kollégák lehetetlenné nem tették ottmaradásomat, szintén készülődött a milleniumra. Akkor kezdett szervezkedni a nemzetközi újságírói szövetség s Bordeauxban hirdetett gyűlést. Erre a gyűlésre elküldöttük Rákosi Viktort azzal a megbízással, hogy hívja meg a Bordeauxban összegyűlt hírlapírókat Budapestre, hogy itt tartsák meg a szövetség alakuló kongresszusát.

Es összegyűlt a milleniumi kiállítás idején Budapesten több mint háromszáz tagja e kongresszusnak. A világ

minden részéből előkelő újságírók, sokan családjukkal. Az Otthon elnöksége kiegészítette magát egy rendezőbizottsággal s oly nagyszerűen megszervezte ezt a kongresszust, hogy ezentúl a budapesti program szerint alakult meg minden további újságíró-kongresszus Európában: Stockholmban, Rómában, Párizsban, Lisszabonban, Bernben, Liège-ben, egyszer hajón Triesztől Kattaróig és vissza, azután Bécsben, némely helyen kétszer is, esztendőről-esztendőre.

Budapesten Bánffy Dezső báró miniszterelnök szedte össze a kongresszus költségeit a kereskedő világban s e körül egy kis konfliktusom is támadt vele. Egy előkelő újságíró kollegám azt a tervet vitte a miniszterelnök elé, hogy az összegyűjtött pénzen szereljenek fel egy külön vonatot s hordozzák meg rajta az egész kongresszust a nemzetiségi területeken, hogy a külföldi újságírók hadd győződjenek meg arról, mily hazugságok vannak forgalomban nemzetiségeink erőszakos elnyomásáról.

Mikor nekem hírül adták e tervet, én nyomban levelet írtam a miniszterelnöknek, tiltakozva ellene. Követeltem a gyűjtött összeget a kongresszus költségeire. Céltalan dolognak mondtam a külön vonaton való utaztatást, mert akárki azt mondhatja, hogy csak oda visszük a vendégeket, ahol nincs mit rejtegetnünk, ahol pedig baj van, oda nem visszük el őket. Az én prográramomban az volt, hogy minden kongresszusi tag kapjon egy I-ső osztályú, minden magyar vonalra érvényes jegyet egy hónapra s azzal külön vagy csoportokban utazzék

mindenki oda, ahova érdeklődése vonzza. Az Otthon mindenki mellé, aki kívánja, ad kísérőt.

Berczik Árpád, akkori miniszterelnöki sajtófőnök, telefonon értesített, hogy Bánffy fel van háborodva a levelemtől; hogy ilyen levelet neki soha életében senki nem írt. Ellenben hajlandó nekem a gyűjtött pénzt kiadni, de ő azután kezét leveszi a sajtókongresszusról, én csináljak, amit akarok.

Én erre azt feleltem, hogy sajnálom, ha a miniszterelnök fel van háborodva és bocsánatot kérek tőle. De én is fel voltam háborodva, de nem kívánom, hogy tőlem akárki bocsánatot kérjen. Mert engemet nem érdekel semmi, csak a kongresszus komolysága és sikere. És a kegyelmes úrtól még csak arra kérek feleletet, hogy amennyiben a kezét rólunk leveszi, az azt is jelenti-e, hogy nem tartja meg a miniszterelnöki estélyt, amelyet megígért. — Nem, erre nem gondol a kegyelmes úr. Az estélyt megtartja: ezt kaptam válaszul.

És mi megrendeztük a kongresszust, hogy még a további években következett kongresszusokon is emlegették a nagyszerű budapesti napokat a kollegák. Illenék is megörökítenem azok nevét, akik ebben a rendezésben részt vettek, de oly sok kollegánk buzgóságára, hűségére, lelkes munkájára volt akkor szükségünk, hogy voltaképpen nagyobb igazságtalanság volna közülök egyet kifelejteni, mint valamennyiről hallgatni. Csak Gelléri Mórt írom ide, aki a szervezés élén járt s páratlan sikerrel dolgozott társadalmi és hatósági ér-

dekeltségek bekapcsolásával és Róna Lajos kollegámat, aki az irodai munkában volt jobbkezem éjjel és nappal. A megnyitó ülés ünnepi pompával ment végbe az újjvárosháza nagytermében. A lépcsőkön elhelyezett városi hajdúk szenzáció voltak az idegeneknek. A közönségben miniszterek, főpapok, hadtestparancsnok és tábornokok, ami előkelőség csak volt Budapesten, ragyogó látvány volt. Ezen az első ülésen franciák és olaszok vitték a főszerepet. Párizsból a Temps és Figaro szerkesztői, Rómából Bonfadini szenátor, Milánóból Torelli, a Corriere délia Sera szerkesztője szónokoltak. A kongresszus addigi előmunkálatait Victor Taunay vezette, ez az esetlen nagy testbe szorult szeretetreméltóság. Újságíró, katona és ember a szó legnemesebb értelmében, őt választották meg az alapszabályok elfogadása után főtítkárrá. Elnöke a szövetkezetnek Singer Vilmos lett, bécsi újságíró, több éven át egy bécsi nagy lap levelezője, utóbb haláláig a Neues Wiener Tagblatt szerkesztője. Kétségkívül amaz idők egyik legkülönb újságírója. Gyors és biztos ítélet, karakterbeli korrektség, ízlés, előkelő gondolkozás, humor és szellem szóban és írásban, minden túlzásnak ellensége, barátságában kitartó és megbízható, az újságírás mestere: ez volt Singer Vilmos, akit utóbb az Otthon megválasztott tiszteletbeli tagjának. De különös, nem ezekért a kitűnő tulajdonságaiért ültették a szövetkezet elnöki székébe! Akkoriban — 1896-ban — még mindig ott tátongott a szakadék franciák és németek közt az 1870-ik háború, Elzász és Lotharingia miatt. A németek

tiltakoztak az ellen, hogy francia, ezek az ellen, hogy német legyen az elnök. Így találtak rá az indifferens Bécs egy újságírójára. Arról persze nem tehettek, hogy sehol különbet, erre az állásra alkalmasabbat nem is találhattak volna. Így történt, hogy a szövetség egész fennállása alatt soha csak szóba se került, hogy más elnököt válasszanak. A szövetséget a háború bontotta fel. Az eszme csak Taunay főtitkár személyében élt lappangva a háború alatt, s ő volt az, aki próbálta új életre kelteni, de sajnos, mint egy Párizsból jött levelem jelenti, az ősz elején meghalt. Hogy ez lehetséges-e a békekötések erkölcstelen rombolásai után, még kétséges. Egyelőre Londonban tartottak valami igazgatósági ülést ebben az esztendőben (1926), de az bizony nagyon csonka volt. Sőt szinte komikus benyomást tett az emberre, hogy éppen Londonban kezdték feléleszteni, holott az angol újságírók nagy egyesülete nem is volt tagja a régi szövetségnek.

Én a magyar újságíró egyesületek megbízottja voltam a párizsi központi bizottságban, elejétől fogva végig s résztvettem minden tanácskozásukban. Ezekről a tanácskozásokról nem volt valami nagy véleményem. Mindenféle, mondhatni nagyképű dolgon törték a fejőket, melyek lehetetlensége nyilvánvaló. Hogy egyet említsek, egységes sajtótörvény-alkotás végett akartak felírni Európa összes törvényhozásaihoz. Az elnök külföldféle helyeken és alkalmakkor gyönyörű beszédeket mondott arról, hogy mi, sajtó emberei, közelebb hozzuk egymáshoz a nemzeteket és a népek testvériségének

vagyunk apostolai. Hogy milyen apostolok vagyunk, megmutatta a háború. Nemhogy közelebb hoztuk volna a népeket egymáshoz, de éppen mi, sajtó, voltunk az, aki iszonyú távolságra kergette őket egymástól. Én, az igazat megvallva, azonkívül, hogy egyet-mást tanulhatunk egymástól, csak egy reális hasznát ismertem meg ennek a nemzetközi sajtószövetségnek, de ez nekem igen fontosnak látszott. Összejöveteleink, kongresszusaink mindig más-más országban, más-más városban voltak, Oda a szegényebb, szerényebb helyzetű újságíró is elmehetett, mert mindenféle kedvezmény járt az ilyennel: utazásban, lakásban és egyéb dolgokban. És parolázni lehetett királyokkal, elnökökkel, nagy és nevezetes emberekkel, akikhez hozzáférni más embernek rendes időben bármily pénzért sem lehet. Az újságíró könnyen, ingyen jutott a kongresszusok alkalmából mindehhez. Oly benyomásokot, oly tapasztalatokat hozott haza, melyek nélkül egész maga, műveltsége, látóköre és tolla is szegényebb volna.

A millenáris kiállítási kongresszusunkon itt járt egy kedves úr, volt újságíró, akit a szövetség megválasztott pénztárosának. A bácsi Anversbol való volt és a nyugati műveltség teljességével járt közöttünk. Nagyon megszerette a kisebb budapesti korcsmákat, ahol jól lehetett enni és jó bort lehetett kapni. Vittük is mindenfelé s a kedves bácsinak megnyílt a szíve. Beszélt a családjáról.

— Hát önnek családja is van otthon? —

— Hogyne! feleségem és leányom,

— És ugyan mért nem hozta őket magával?

— Kérem, az úgy van, hogy a feleségem beteges. Egyszer-egyszer megrohanja a baja. És tetszik tudni, én igazán nem mertem őt elhozni. Nem tudtam, kap-e az ember ilyenkor Pesten — orvost.

Hogyne volna áldás és szerencse az újságíróra, ha beutazhatja könnyen és olcsón a világot. És nem is mondom, hogy legtöbb hasznát éppen a magyar újságírók vehetnék. Mikor itt járt nálunk az idén Galsworthy angol vigjátékíró, annak mondtam üdvözlő beszédemben: Egyben különbek vagyunk Önöknél; mi mindent tudunk magokról, magok pedig semmit sem tudnak rólunk.

Egyszer próbált a párizsi központi szövetségi iroda egy nemzetközi akciót és éppen velünk magyarokkal szemben.

Mikor a horvát hazaárulási per volt, jó pár évvel a háború előtt, de nyilván annak a konyhának a tűzéből való, ahol már ezt a háborút főzték, a párizsi iroda telegrammot küldött az Otthonnak azzal a kívánsággal, hogy a magyar újságírók lépjenek közbe, hogy ezt a pert a kormány szüntesse meg.

Én az Otthonba gyűlésbe hívtam az újságírókat s ott nem minden vita nélkül elfogadtunk egy harározatot, amelynek csattanója az volt, hogy a magyar sajtó, minden szabadságok elvi alapján állva, nem tartja hivatásának, hogy a kormányt arra buzdítsa, hogy a bíróság hatáskörébe avatkozzék. Az egész dolog nem csekély érdeklődést keltett. Előzőleg a miniszterelnök (ha em-

lékezetem nem csal, Wekerle) szerette volna tudni, mit fogunk határozni. Én persze nem mondhattam neki többet, mint a magam felfogását, amely utóbb a határozatban kifejezést nyert, s mert fontosabbnak tartottam, hogy kitűnjék, az újságírók mint gondolkoznak, szabad vita tárgyává kívántam tenni a kérdést. Utóbb tudtam meg, hogy ülésünkön jelen volt a külügyminisztérium megbízottja is, aki nyomban a gyűlés után telefonon leadta Bécsbe a határozat szövegét. Ugyancsak ő mondta, hogy a telefonozás után Goluchovszky úgy nyilatkozott, hogy ez a legjobb diplomáciai okirat, amelyet újabb időben olvasott.

Akkor is feltűnt a franciák ily beavatkozása a szerb összeesküvők dolgába, ma azonban világosan állhat mindenki előtt, hogy ez már egyik, bárha vékony szál volt azon a szövészeiken, amelyen a háborút szőtték korunk gyászos történetének a takácsai. És ma még könyveket írnak arról a kérdéstről, ki az oka a háborúnak, ki készítette elő hosszú kézzel Európának ezt a borzalmas katasztrófáját.

Egy másik hasonló vékony szál sodródott egyszer a kezembe. Londonból beküldték nekem mint a Budapesti Hírlap főszerkesztőjének a Punch egy számát, amelyben a szerb követség papírkosarából zsákmányolt egy cirillbetűs szerb okmány fakszimiléje volt a Ferenc Ferdinánd ellen készülő merényletről. Fel kellett tennem, hogy az osztrák és magyar diplomáciának tudomása van a Punch közleményéről, mely már több héttel azelőtt jelent meg; de tudtommal sem itt, sem sehol

nyilvánosan szóvá nem tették az esetet. Én sem tulajdonítottam tehát nagyobb fontosságot a dolognak.

Dicsősége delelőjére jutott a B. H. nemzeti politikája, mely most már az egész sajtót és a nemzetet is magával ragadta, azon a választáson, amelyen a koaleált ellenzék teljesen összetörte az örökéletre fölszervezettnek látszó szabadelvű pártot. De ezt az eseményt is hosszú vajdások és kísérletezések előzték meg. Széll Kálmán volt a kormányelnök, aki a jog, törvény és igazság jelszavával állt a nagy és hatalmas párt élére, ő volt az első államférfiú, aki megérezte az erőt és hatalmat, mely a nemzeti politikában rejlett. Érezte, hogy ezt az országgyűlési többséggel, bizalmi szavazatokkal és taktikai fogásokkal haladásában megállítani nem lehet. Látta, hogy ez viharra dagad, amellyel szembe nézni nem lehet, amelyhez háttal kell állani, ha nem akarja az ember, hogy elsodorja. Azt mondta állítólag Széll Kálmán egyszer Apponyinak: Hát írjátok le végre formulázva a katonai követeléseket, hadd lássuk, miből áll a dolog. És Apponyi papírra vetette a nemzeti kívánságokat és átadta Szélinek. Erről a följegyzésről csak hárman tudtak: Apponyi, Széll és Fejérváry Géza, honvédelmi miniszter.

És íme pár napra rá a bécsi Neue Freie Pressében megjelenik a följegyzés, mint memoranduma az ellenzéknek. Apponyi és Széll egymásra nézhetnek, önekik érdekük ellen volt, hogy ez a dolog, nem ebben a formában, hanem egyáltalán nyilvánosságra kerüljön időnap előtt. És lett is miatta nagy izgalom és lárma, sőt

formális hadjárat — Bécsből. De ez nem hogy tompította volna, sőt inkább növelte a nemzeti mozgalom erejét és végre is ez lett alapja azoknak a tárgyalásoknak, melyek úgyszólván Bécs és Budapest közt megindultak s oda vezettek, hogy Apponyi hajlandó volt belépni a kormánypártba.

Az alkudozások azonban igen nehezen fejlődtek. Bécsben egymásután faragtak le egyet-mást az ellenzék követeléseiből s valahányszor visszajöttek az újra meg újra megcsonkított listával, mindig az volt a kérdés, hogy Apponyi elfogadja-e a bécsi csonkítást. És bár a király minden áldozatra csak újabb áldozatot, újabb lemondást kívánt, mégis egyszer el kellett jönnie az utolsó fázisnak és Apponyi Albert, aki eddig azzal a kijelentéssel ment előre az engedékenység kálváriáján, hogy «jól van hát, fizessem meg én a czechet» ennél az utolsónál megdöbbenve állt meg. Ez volt az az eset, amikor engemet felhívott budai lakására egy este és előadta nekem az esetet. Hogy mit kívánnak még utoljára is tőle. Előadta a fázisokat, amelyeken a kérdés keresztül ment s az utolsó követelést. Mit kell itt tenni?

Még beszélgettünk, amikor belép hozzánk Szentiványi Árpád, Apponyinak egyik legkedvesebb és legbizalmasabb híve s még fültanuja volt beszélgetésünk lényeges részének. Később egyszer találkoztam vele vasúton, mikor Gömörbe utaztam s ott megkérdeztem tőle, emlékszik-e arra az estére. Ha emlékezel, mondtam neki, akkor én most megismétlem előtted a dolgot úgy,

ahogyan az én emlékezetemben él. Te azután mondd meg, úgy volt-e a te emlékezeted szerint. És elmondtam neki, hogy én Apponyinak ezt mondtam érdemleges beszélgetésünk végén: tanácsot adni a grófnak, természetesen nem az én csekélységem feladata. De a véleményem ez: a gróf úr az éjjel dönt politikai pályájáról. Vagy elfogadja a propozíciót — melynek közvetítésére Széll nem, hanem Tisza István gróf vállalkozott — vagy nem fogadja el. Ha elfogadja, akkor vegye Tisza Istvánt a nyaka köré és vigye tűzön-vízen keresztül halálmegvetéssel, amíg célt nem érnek. Ha pedig nem tudja elfogadni, akkor álljon fel a Házban holnap, okádjon tüzet és lávát, gyűjtsen fel mindent, hogy elérjük az ellenkező célt. Ha pedig egyiket sem teszi meg e kettő közül, akkor politikai pályáját befejezte.

Szentiványi helyben hagyta, hogy igenis, ezt mondtam, azért merem ide leírni. Apponyi azonban nem fogadta el az én veszedelmes alternatívámat, de nem is járult a dologhoz. A következmények megmutatták, hogy őneki volt igaza, de csak azon az áron, hogy végül a Kossuth-párthoz csatlakozott, mert «be kellett látnia», hogy a kiegyezés alapján Béccsel szemben lehetetlenség a magyar királyság érvényesülése.

Nekem csak annyiban lett igazam, hogy itt tényleg befejezte Apponyi Albert gróf pályafutásának egyik szakaszát. Azt a fényes, történeti jelentőségű, dicsőséges részét, amelyben gazdagon jutott neki gáncs, gúny, méltatlanság, sőt üldözés és becsmérlés két rész-

ről is: a hatalom és a szélső radikális ellenzék részéről egyaránt; de melyben ő egy hitvalló erejével és ihletével, szava csodás varázsával, egyénisége szeplőtelen-ségével, egy sivár lelkű korban, szemben a hatalom kicsapongásaival, a vásári önzés tolakodásával és a nemzeti ideálok iránt való érzéketlen tompasággal — hirdette a hitet önmagunkban, a hitet jövőnkben, a ragaszkodást jogainkhoz, példáját adva az önzetlen, ideális küzdelemnek a nemzetért. Apponyi felséges ívben repült végig mocsaras tájakon, mint a nemes kócsagmadár, melyről azt tartják, hogy nem tud eltűnni szennyet tiszta fehér tollazatán, tisztaság és élet neki egy és meghal, ha tisztátlanság éri. Egyedül álló jelenség volt ő középen, amikor egy oldalon a korlátolt szenvedély, másfelől a korlátlan párturalom dominálta a magyar közéletet. Hatalomért zihált a fanatizmus, hatalomért és hatalomból élt a számítók tábor, ő pedig szomjazta és kereste közöttük a nemzeti ideált, a nemzet igazát.

Egyszer, valamely válságos pillanatban felmentem Kossuth Ferenchez, Gresham-palotabeli lakására. Ma már elfelejtettem, miről volt szó. Valamely elhatározásra szerettem volna rávenni. Beszélgetésünk eredménye ez a fölkiáltása volt: De kérem, mi lesz akkor a pártomból!

— Engem nem érdekel sem az Ön pártja, sem senki-
nek a pártja; engem a *nemzet* érdekel, — mondtam
én s ezzel vége is lett a beszélgetésnek. És se Kossuth
Ferenc nem lett el pártja nélkül, se a párt Kossuth

nélkül. S ha természetes is, hogy a pártvezérnek gondolnia kell pártja érdekével is, de vannak pillanatok, amikor minden elveszti jelentőségét és ránk kiabál az igazság, hogy vezér és párt és minden voltaképpen csak a nemzetért van. Apponyinak az ilyen pillanatokban az jön az ajkára: Jó, hát fizetem a czechet én!

Mucius Scaevolák, Curtiusok, Dugonicsok és Zrínyiek kellenek, ha a nemzet élni akar; fiainak pedig meg kell tudni halni.

Hogy ez a kísérlet a nemzeti követelések dolgában való megegyezésre kudarcot vallott, az ellenzék harca mind tüzesebb, az országos hangulat mind izzóbb lett. A parlamenti harcok elfajulása ellen Tisza István fegyvert a házszabályok módosításában keresett. Az ő gondolkozása az volt, hogy elvégre a parlament az országnak reprezentatív testülete kifelé az egész világgal szemben. Amilyen a parlament szereplése, olyanak lát bennünket a világ. És az országgyűlés voltaképpen a magyar alkotmány legfőbb szerve, mely felett a leggondosabban kell örködnünk. Ferenc József király szigorúan ragaszkodik a kiegyezéshez, amelyet velünk megkötött. De a király máris nagy kort ért el. Ki tudja, mi lesz utána. Ha mi magunk forgatjuk ki valójából, ha mi magunk bocsájtjuk ebek harmincadára parlamentünket, jöhet valaki, aki a megingott alkotmányba, melyet magunk se becsülünk, könnyedén bele rúg. Ellenben ha egy szilárd, komoly, méltóságos országgyűlést lát, kétszer is meggondolja, hogy ő idézzen fel veszedelmes válságot. Ez természetesen mind

Ferenc Ferdinándra szólt és igen tetszetős okoskodás volt. De hogy a leggyötrőbb hidegleléstől rázott országgyűlés méltóságát és tekintélyét hogyan kell vagy lehet helyreállítani, abban megtévedt az ő ritka nagy esze is. Lehetségesnek látta, amit aggódó hazafias lelke oly forrón óhajtott.

Ez volt az eset, amikor Tisza István magához kéretett. Nem tudtam elgondolni, hogy mit akar egy oly nagyon exponált ellenzéki újságíróval az ilyen nagyon puszkaporos időkben. Minden sok bevezetés nélkül megtudtam a dolgot. Ő a házszabálymódosítást, melyet tervezett, s melyről már annyit írtak s beszéltek, egy paragrafusba tömörítette, hogy könnyebb, sőt biztos legyen az obstrukcióval szemben parlamenti tárgyalása. Ezt a paragrafust óhajtja nekem bemutatni. S azonnal elő is vette és felolvasta. Persze, bele volt jóformán egy mondatba, egy paragrafusba zsúfolva legalább tízhúsz paragrafusra való. Ha ezt átviszi a képviselőházi tárgyaláson, akkor ennek a segítségével, azt gondolta, biztosítani tudja a parlament rendjét. Megjegyeztem, hogy ez se fog erőszak, házszabálysértés, tehát szabálytalanság nélkül menni. Mikor pedig láttam, hogy el van szánva a veszedelmes kísérletre, ezeket mondtam:

— Ha a kegyelmes úr olyannak látja az ország s a parlament helyzetét, hogy rajta már nem lehet csak erőszakkal és törvénysértéssel segíteni: ám kísértse meg. Elvégre a hazát megmenteni, ha veszedelemben van, törvénysértéssel is szabad, sőt kell. Volt már erre példa a történetünkben. Hogy többet ne mondjak, ott

van Hunyadi Mátyásnak királlyá választása. Ha sikerül a dolog Excellenciádnak, mint hős és nagy férfiú fog bevonulni hazai történelmünkbe. De kérem, mentse meg a hazát a saját szakállára. Ne keverje bele az országgyűlést, azt a testületet, melynek hivatása törvényt hozni, amelynek mi tartozunk engedelmeskedni, nem pedig törvényteleniséget és erőszakot elkövetni. Mert hogyan fogja tőlünk az engedmességet megkövetelni, ha maga ad példát a törvényszegésre? Tessék az országgyűlést haza küldeni, azután tessék minket eltiporni, tessék keresztülgázolni rajtunk, tessék akármit tenni, de csak a saját felelősségére. Ismétlem, ha sikerül, történelmi alak lesz Excellenciád. Ha nem sikerül, akkor jön a forradalom és a lámpavas.

Szó nélkül hallgatott végig, rajtam nyugtatva szemét. Egy izma meg nem rándult. Azután felkelt a székről, melyen velem szemben ült, s én elbúcsúztam. Egy megjegyzést, egy ellenvetést nem tett arra, amit mondtam. Csakhamar következett a híres zsebkendő-jelenet. A paragrafust nagy tumultusban megszavazták Perczel Dezső házelnök egy intésére, mellyel jobbjobban zsebkendőjét, mint egy végzetes zászlót magasra emelte. Sorsdöntő dolog volt ez. Nekem a nagyoknak adott tanácsaimmal nem volt szerencsém.

Következtek a darabontok, a képviselők kihurcolása, kalamárisokkal való hajigálás és dobálózás könyvekkel és végül 1904 decemberében a miniszteri asztalok szétrombolása. Fiókomban ma is őrzöm egy elpusztított miniszteri szék szilánkját.

És most következett a nemzeti tábor finise. Ellenállhatatlan lendülettel robogott a cél felé s a választáson a szó szoros értelmében eltiporta ellenfelét. A büszke Tisza-párt, mely 1875-től fogva kezében tartotta az ország sorsát, bevégezte pályafutását. Alig maradt belőle hírmondó. Tisza István gróf a főrendiházba menekült. Egy-két híve, aki el nem esett a választási csataterén, meg se jelent a fórumon. A szövetkezett ellenzék egy példátlan országos lelkesedés vitte diadalra. Ehhez fogható választás talán az se volt, mely 1865-ben a Deák-párt kezébe adta a hatalmat, megteremtván ezzel a kiegyezés lehetőségét. 1861-ben a Tisza (határozati) párt még oly erős volt, hogy a szavazásnál, mikor Deák felirati javaslatáról kellett dönteni, a többséget Tisza Kálmán tartotta a kezében s egyenként bocsájtván híveit a szavazásra, önként engedte a fölirati pártot győzni néhány szavazattal. Alig van a parlamentek történetében példa arra, hogy egy többségben levő párt odaajándékozza a győzelmet a kisebbségnek. Teleki László gróf, Tisza elődje a vezérségben, a halálba menekült, hogy ne kelljen győznie. Tisza pedig maga szavaztatott úgyszólván bizalmatlanságot önnönmagának s maga buktatta el az elveket, amelyeket hirdetett. A harcot azonban azután is folytatta 1875-ig, amikor aztán cserébe a hatalomért odaadta egész programját, egész ellenzéki múltját, ami voltaképpen csak nagyban való megisméltése volt az 1861-iki szavazásnak. Szabad-e abból azt a következtetést levonni, hogy amíg ellenzék volt, nem hitt a

saját elveiben és mikor kormányra lépett s ismételve megkísérelte azt, hogy a Deák-párti kiegyezés némely nemzeti vívmányát kiszolgáltassa Bécsnek, nem tudta, mire vállalkozott, mikor a hatalmat elfogadta? Az ő kezében az alkotmányosság is csak formalizmus volt. Egyoldalú, rideg párt-abszolútizmus az alkotmányos formák megtartásával. Az ő politikája a 48 előtti szellemet élesztette fel. Személyes befolyásra volt alapítva. Hivatalos formulája ennek a harmónia volt trón és nemzet között. Népies formában pedig ez: egy tálból enni cseresznyét a legnagyobb úrral. Nyilvánvaló, hogy kinek kellett ebben a rövidebbet húznia. Ez magyarázza meg, hogy a kiegyezés idővel nem kitágult, hanem összezsugorodott ránk magyarokra nézve és hogy kényes és veszedelmes lett a helyzet, amikor a nemzeti követelések pártjait juttatta az ország, szinte ellenzék nélkül többségre. Tisza István, babonás kultuszában még annak a formai parlamentarizmusnak is, melyet a szabadelvű-párt állandósított, szó nélkül meghajolt a nemzet döntő szava előtt, sőt utóbb, mikor a koalíciós kormány létre jött, bizalmasan támogatását is felajánlotta neki — természetesen nem parlamenti támogatását, hanem esetleges személyes szolgálatokat, összeköttetései révén. De ettől még igen távol voltunk. Annak a programnak a teljességéről, mellyel a koalíció győzött, Bécsben hallani sem akartak. Sőt a király óva intette az új képviselőházi többséget és mondhatatlan szenvedéseket helyezett kilátásba leiratában. Ezek a szenvedések el is kezdődtek, amikor Fejérváry

Géza báró vette át a miniszterelnöki tárcát Kristóffyval, mint belügyminiszterrel. Mint valamikor a nemzeti követelések térfoglalása ellen a közvélemény kohójába dobták az egyházpolitikát, úgy most, mikor már a nemzet választáson emelte pajzsra a nemzeti politikát, az általános választójog proklamálásával akarták medrébe visszazorítani az áradatát. Ferenc József előtt úgy állították fel a kérdést, hogy az osztrák király helyébe az új idők szellemében a népcsászár üljön az általános választójog alapján. Tudomásom van róla, hogy ez az eszme felkínáltatott már Széll Kálmánnak miniszterelnök korában, amikor a katonai kérdésekkel szorongatták a kormányt, de Széll Kálmán, Deák Ferenc politikai növendéke és hagyományainak hű öre, ezt a képtelenséget elutasította magától. Fejérváry Géza, a katonahűség konok prototípusa, sok gondolkozás nélkül magáévá tette s ezzel egy csapással elhódította magának az ellenzékétől az utcát, amelyet a szociáldemokrata-párt tartott megszállva a munkásság tömegeivel.

Az ifjúság és a polgárság ellenben kitarzott az ellenzék mellett s itt indult meg az általános választójogi háború, mely később sorsdöntő fordulatok forrása lett.

Károlyi Mihály részvételével és belvárosi palotájában értekezlet volt, melyen népgyűlést határoztunk el az általános választójog ellen. Hatalmas gyűlés volt ez, melynek voltak szónokai, akik ott megcáfolták évekkel előre, amit utóbb, évek múlva, behódolva az új áramlatoknak, tanítottak.

Ebbe az időbe esik a tulipánmozgalom, melynek ötlete Andrássy Gyula gróf palotájából indult ki, ahol sűrű tanácskozások közben szervezték meg. Azt hiszem azonban, hogy akkor is sokan voltak, akik nem tudták, hogy mi célból keletkezett, ma meg éppenséggel alig van, aki tudja. Azt gondolták az emberek, hogy ez éppolyan mozgalom volt, mint a múlt század negyvenes éveiben a honi ipar pártolása Kossuth Lajos égisze alatt. Ez pedig csak egyik külső látszata volt az egésznek. Az a szükség hozta létre, hogy a politikai mozgalom táplálására pénz kellett. Az egész ország ott volt úgyszólván a nemzeti követelések táborában. Ha mindenki, hogy külsőleg is vallja érzelmeit és vágyait, kitűz alkalmas módon valamely jelvényt: ez a legminimálisabb hazafias áldozat és egyszersmind bő forrása annak, hogy a nemzeti mozgalmat anyagilag táplálja. Erre igen kecsegtetőnek ítélték a magyar tulipánt, mint szimbolikus virágát a magyarságnak. És alig röptent ki a gondolat, megmámorosodott tőle az egész ország. Az eszmét elkapták élelmes kereskedők is és portékájukat ellátták tulipánvirággal. A közönség pedig izgatottan várta az első tulipánt, hogy kebelére tűzhesse.

Az Andrássy palotában a budai Dunaparton azonban két nehézséggel kellett megküzdeni. Az egyik baj az volt, hogy itthon nem volt vállalat, amely képes lett volna a portékát nemcsak a kellő mennyiségben, de egyáltalán is előállítani. Hirtelen kellett az emallyérozásra egy kis kemencét rögtönözni, amely azonban

távrolról sem lehetett elégséges a keresletet kielégíteni. Mit volt mit tenni, Bécsbe kellett menni, hogy az éppen a bécsi politika elleni mozgalom szép jelvényét kellő mennyiségben s kellő időben forgalomba lehessen hozni. Ott készült, a császárvárosban a magyar tulipán nagy tömege. A másik nehézség az volt, hogy a kormány rá találja tenni a kezét a mozgalomra s elkobozza a pénzt. Ezt a nehézséget úgy oldottuk meg, hogy Fischer Emil porcellánkereskedő — akivel én egyébként együtt voltam, mint a kommunisták foglya a gyűjtőfogházban — átvette tőlünk az egész ügyet s mint magánvállalatot kezelte a mozgalom javára. Azt gondoltuk, s ebben nem is csalódtunk, hogy elvégre a magántulajdonra mégis csak nem teszi rá a kormány a kezét. Az első nehézségen nem tudtunk segíteni. A közönség szinte idegesen sürgette a tulipánt, ezrivel keresték a boltokban mindenütt s a boltosok viszont a bizottságunkat ostromolták. Végre is elköveltük azt a hibát, hogy forgalomba bocsájtottuk a tulipánt, mielőtt a kellő mennyiséggel rendelkezünk volna. Mindennap jött egy-egy szállítás, de sohasem volt annyi, mint amennyi kellett volna s a közönség nagy része nem tudott tulipánt kapni. Ha ez iparnak műhelyei lettek volna, akkor Budapesten hihetetlen tömegekben lehetett volna rövid napok alatt elterjeszteni. Így igen nagy lelkesedéssel aránylag kicsi mennyiségben kerülhetett forgalomba a tulipán, melyért akkoriban rajongó úrinép állott mindennap sort, mint utóbb a háború s a forradalom alatt kenyérért és egyebekért. A mozgalom-

nak s a tulipán-virágzásnak a Fejérváry-kormány bukása s a koalíciós kormány kinevezése gyors és alapos véget vetett. Ma már alig tudok embert, aki még arra méltatná a tulipánt, hogy gomblyukába tűzné. Megnevezhetem ezek közül Óváry Ferencet, aki képviselő is volt, de aki igaz örömét a munkában keresi és puritán magyarságában találja meg. Továbbá Sümegi Vilmost, aki szintén volt képviselő, aki ifjúságát azonban a Budapesti Hírlap kötelékében töltötte el, ahol az ő fanatikus, rajongó magyarsága egy hosszú élet minden gondjának elviselésére megedződött s megizmosodott.

Nekem magamnak van egy csomó rendjelem, amelyet idegen nemzetektől vagy uralkodóktól kaptam ajándékba. Mind a fiókomban van, sohase tűztem ki egyet is. De a tulipánt őrzöm s parádéban ez az egyetlen rendjelem.

Míg azonban a tulipán kivirágzására került a sor, a Budapesti Hírlap meleg napokon ment keresztül. A munkások, természetesen a császári-királyi általános választójogért a darabontkormányhoz csatlakoztak és hadat indítottak a koalíció mellett álló lapok ellen. Egy délután hírt kaptunk arról, hogy nagy felvonulás készül ellenünk. Mi természetesen megtettük ellenintézkedéseinket. Kaput, ajtót lecsuktunk, előszedtük, ami fegyver a kezünk ügyébe esett, barátaink, nagyrészt lelkes fiatalság, hozzánk siettek, szedőink is mind résen voltak, mert akkor ők nem tartoztak még a szervezett munkások táborába. A rendőrséget értesítettük, de intézkedést nem tudtunk ismételt telefonozással

sem kicsikarni tőle. Az est beálltával csakugyan felvonultak nagy tömegben a szocialisták, revolverrel, kővel felfegyverkezve s ostromot indítottak a házunk ellen. Nagy lárma, lövöldözés és dobálózás következett. S mi is leadtunk néhány lövést. Nekem le kellett mennem a Rökk Szilárd-utcai kapuhoz, mert ott volt a csata, s amint a folyosóra lépek, a fülem mellett füttyült el a golyó s a térdemet egy kődobás horzsolta. De a kapu szilárd és biztos volt. Ablakainkra le volt eresztve a faredőny és semmi különösebb kár nem esett az emeleten semmiben sem. De jött a hír, hogy a Rökk Szilárd-utcai vasajtót, mely a gépházba nyílt, feltörték s gépeink veszedelemben vannak. Mire azonban leértünk a pincébe, derék szedőink egy Soltész nevű szedő vezetésével, revolverlövésekkel elriasztották a betörőket. Éjfél felé vonultak el az ostromlók a ház elől s még a Sándor-tér körül kisebb csetepatéba bocsájtottak az egyetemi ifjúság egy csapatával.

Mi kimentünk az utcára szemlét tartani a csatatéren és fölszedtünk egy pár lécdarabot, melynek egyik vége meg volt faragva, hogy jó fogós legyen, a másik vége szegekkel buzogánnyá kikészítve, összeszedtünk néhány véres rongyot is, amely a harc színterén maradt. A nevezetes ez éjszakában az volt, hogy a Budapesti Hírlap házával szemben levő nagy Kaszlik-telek udvarán (ahol most a Corvin áruház van) a csata egész idején egy rendőri lovasosztag tanyázott és nem tudtuk, mire vár. Arra-e, hogy minket segítsen, vagy arra, hogy a munkásokat támogassa. Mi a felsőbb emeletek ablakai-

ból figyeltük, mint pipázgatott nyugodtan a vitéz rendőrlovasság, míg a mi házunk falán revolvergolyó kopogott s a vasajtó a betörők bunkóitól döngött.

Az ostromot nem ismételték meg, de a forrongás és készülődés, melyről egy titkos barátunktól rendes értesítést kaptunk, még két hétig tartott. Mi e két hét alatt állandóan ott táboroztunk minden éjjel segédcsapatainkkal együtt a nyomdában s szerkesztőségben. Minden éjfélkor vagy harminc-negyven embert megvacsoráztattunk s éjfél után hevenyészett ágyakon az őrség fele elpihent. Hajnalban pedig, amikor a Budapesti Hírlapot a vasútra kellett szállítani, minden szállító kocsi előtt és után egy-egy bérkocsi vitt négy-négy fölfegyverzett barátunkat, hogy szükség esetén megvédelmezze a szállítmányt. Erre azonban csak egyszer volt alkalom, amikor a keleti pályaudvarra tartó kocsikat egy utcasarok mellől előttoppant munkáscsapat megtámadta. De a vitéz útonállók az első revolverlövésekre szétfutottak. Föl kell jegyeznem, hogy a védőbarátaink közt ott táborozott velünk két héten keresztül minden éjjel Beksics Gusztáv, a kitűnő publicista, aki nálam, a Reformnál kezdte újságírói pályafutását s e különös és emlékezetes napokban a hivatalos lap, a Budapesti Közlöny felelős szerkesztője volt. A szerkesztésért Beksics meg is felelt becsületesen í de miként felelt volna meg Fejérváry miniszterelnöknek, ha kitudódik, hogy két héten át ott szorongatta gyönyörű vadászfegyverét a Budapesti Hírlap védelmében: azt már tudni nem lehet.

Nem lehet elmennem minden további szó nélkül Beksics Gusztáv mellett, aki kora újságírói közt a leg-érdekesebbek és legérdemesebbek közé tartozott. Dunántúli fiú volt s papi pályára készült. Gondolom, a pécsi vagy kalocsai szeminárium kispapja volt, amikor egy jogászkori barátom elhozta hozzám s én bevettem a Reform munkatársai közé. Mikor ez a lap beolvasztatott a Pesti Naplóba, Beksics elhagyta az újságírói pályát, elvégezte a jogot és a bírói pályára lépett, hogy később ismét visszatérjen nem első szerelméhez, mely az egyház szolgálatába csalogatta, hanem a másodikhoz, az újságíráshoz. Itt szép pályát futott meg, szívesen olvasott vezércikkeket, nagy fontosságú röpiratokat írt, sőt a regényírás terén is eredeti és leleményes írónak bizonyult.

Beksics feleségül vette Bogdanovich Krisztinát, a Nemzeti Színház fiatal tagját, aki Bogdanovich György név alatt egy pár novellás kötetet adott ki s elég figyelmet keltett mint író is. A Nemzeti Színház a színésziskolából szerződtette őt, benne látván Jókainé méltó utódját. Mert a Nemzeti Színház, ha valamelyik jelese meghalt vagy előregedett, nyomban hozzálátott, hogy utódot keressen helyébe. Így találtak egyik legnevezetesebb jellemszínészünk, Tóth Józsefnek utódot, Újházi Edében; így került Szerdahelyi örökébe Halmi, aki felfedeztetése előtt egy egész nyáron játszott a budai arénában, a nélkül, hogy meglátták volna; de mihelyst Szerdahelyi Kálmán meghalt, a Nemzeti Színház igazgatója nyakába vette az országot és rátalált

Halmira, gondolom, Mármarosszígyeten. Egyik se tudta ezek közül pótolni elődjét. Mert nem lehet egy színészi nagy egyént a szerepeiben pótolni. Halmi sorra bukkott Szerdahelyi szerepeiben s már-már elzüllött elkeseredésében, amikor egy darabban revelálódott az ő egyénisége s azontúl díszje lett a nemzeti színpadnak. Újházi se boldogult Tóth József szerepeivel, de elsőrendű epizódszínésszé fejlődött csakhamar. Jókainé még élt, amikor már keresték utódát. Sorba jöttek Némethy Irma, Paulay Edéné, Gvozdanovics Julia, Bogdanovich Krisztina, végül Jászai Mari. Mindenik jeles volt a maga nemében, de egyik sem volt Jókainé és aki közülök végig megfutotta színészi pályáját, mindenik más darabokkal hágott fel dicsősége zenitjére.

Krisztina igen temperamentumos hölgy volt. Erős alak, szép érces hang és patetikus talentum. De nem ért rá Jókainé emlékének árnyékában megvárni, míg önnönmagát megtalálja, férjhez ment, elvette Beksics Gusztáv. Eredetibb, különösebb házaspárt nem igen láttam életemben. Azt lehet mondani, ádáz háborúság volt a házasesetük, de oly szoros lelkikapocs kötötte őket össze, mely minden szentimentális vagy romantikus vagy ideális szerelemnél hatalmasabb volt.

Még völegény korában izgatottan nyitott be egyszer hozzám barátom»

— Képzelve, — mondja — szakítottam Krisztinával. Tanácsot kérni jöttem.

— Mi történt — kérdem én — és miféle tanácsra van szüksége?

— Összekoccantunk és Krisztina lehúzta az ujjáról a jeggyűrűt s az ágy alá dobta s nekem kiadta az utat.

— Így hát Krisztina szakított?

— Igen. De mit tegyek most én?

— Használja fel a kedvező alkalmat. Mert lássa, én sok házasságról tudok, de akik közülök a legtűrhetlenebb házasesetet élik, jegyes állapotukban azok is úgy turbékolgattak szerelmesen, mint két gerle a lugasban. Ha magok így kezdik most, ugyan miképpen fogják végezni esküvő után? De el ne mondja Krisztinának, hogy én adtam ezt a tanácsot.

Másnap ismét beállít hozzám.

— Nos, mi van?

— Kibékültünk. Én magam kerestem elő az ágy alól a jeggyűrűt.

— Rendben van. Gratulálok!

Én voltam Gusztáv násznagya. A Kálvin-téri református templomban volt az esküvőjük egy csúnya, esős napon. A templomból a Pannóniába mentünk ebédelni. Mielőtt asztalhoz ültünk volna, Krisztina ijedten felkiált:

— Jesszus, elhagytam a legyezőmet. Gusztáv, kérem, nézzen utána! — És a jó Gusztáv felgyűrte nadrágja két szárát és végigloholt a Múzeum-körúton, fel a Kálvin-térig, be a templomba és vissza és mi már ettük javában a lakodalmi ebédet, amikor a vőlegény zihálva, sáros cipővel végre beállít a rémhírrel, hogy nem találta meg a legyezőt. De a lakoma jó kedvvel folyt tovább s jó kedvvel ért véget és megkezdődött egy házaseslet,

amely groteszk epizódokban gazdag volt, nem szűkösödött háborús fordulatok nélkül, de melyben a két fél jósága, becsületes szíve oly eltéphetetlen etikai kapcsot termelt közöttük, hogy a kálvinista templomban kötött e frigy szinte szimbóluma lehetett a felbonthatatlan katolikus szentségnek. Akárhányszor előfordult, hogy ne csak a hadi csetepatékat jegyezzem fel, hogy Beksics az éjjel bármely késői órájában megszólalt: Krisztina, keljen fel, cikket kell írnom. És Krisztina az éjféli és hajnal közti időben is bármikor kiugrott szó nélkül az ágyából, befűtött a fürdőszobában, elkészítette a fürdőt, melybe Gusztáv beleült. Azután asztalt, tentát, tollat, papirost készített a kád mellé, odaült s azt mondta: Tessék!

És Gusztáv a kádból diktálta és Krisztina írta a vezércikket, vagy valamelyik könyve fejezetét.

És mikor Krisztina meghalt s koporsóját felravatalozták a ház udvarán, amelyben laktak s én megjelentem a temetésen: Gusztáv a koporsótól elejbém jött, ráborult és oly megrázó zokogással kapaszkodott belém, hogy erősen megpróbálta a fájdalom ez elementáris kitörése a férfiakat is.

Beksics Gusztáv munkaereje teljességében, java férfikorában hirtelen halt meg, nem sok esztendővel felesége után.

*

A nemzeti politika és a Budapesti Hírlap a koalált ellenzék választási diadalával érte el dicsősége tetejét és a darabont kormánnyal való nagyszerű birkózásban

élte ki magát. Ez a mérkőzés, melyben az összes vármegyék is résztvettek, a Fejérváry Géza kabinetjének bukásával s a koalíciónak kormányrahívásával fejeződött be. Amily nagyszerűnek bizonyult a koalíció ostromló hadseregnek, oly élehetetlen és tehetetlen volt, mint várórség. Természetesen paralizálva volt ereje azzal, hogy a király csak kelleetlenül és csak Wekerle miniszterelnökségével megenyhítve fogadta el ezt a kormányt, s nem szánt neki egyebet, mint hogy adminisztrálja az országot, de semmi önállóságot, semmi teremtő vagy újító hatalmat nem adott neki. Sajnos, maga a kormány viszont képtelennek bizonyult arra, hogy magának alkalmakat csinálni tudjon pozíciója megerősítésére, találékonyságot mutasson föladatak kidolgozásában s a király bizalmához utat építsen magának. Apponyi Albert sokat emlegetett törvényt készített a nemzetiségi iskolázásról, Günther Antal sajtóankétet hívott össze, Andrássy Gyula gróf a választójogi probléma útvesztőiben kereste és nem találta a Minotauruszt, melyet le kellett volna bunkózni. Akiben ész, tudomány és jellem együtt volt, abban nem volt temperamentum e mozgalmas idők számára; akiben temperamentum volt, abban abból a háromból hol az egyik, hol a másik, hol mind a három kvalifikáció hiányzott. A hebehurgya és a gögösségig fennhéjázó Justh Gyulát ültették a képviselőház elnöki székébe s ez az erőszakos és türelmetlen természetű ember, hogy elnöki pártatlanságával parádézzon, azzal a kínos látványossággal gyönyörködtette a nemzetet, hogy el-

túrte tizenöt-husz horvát képviselőtől, hogy horvát és szerb beszédekkel hetekig megobstruálják a képviselőházat. Egyszóval úgy állt a dolog, hogy egy féltucat pártvezér volt a kabinetben, de egy vezére nem volt az egész koalíciónak. Apponyi és Kossuth Ferenc voltak az egyik szélsőbaloldal vezérei; Justh a függetlenségi párt másik árnyéklatának generálisa; Andrássy az alkotmánypárté; Wekerle párt szerint egyikhez sem tartozott és a saját szakmáján kívül, amelyben mindig első tekintély és fenomenális alkotó volt, egyébként inkább összekötő tisztje, mint elnöke volt a kabinetnek. És ott volt még a hatalmas fejű, nagy taktikus Polónyi Géza és kívül maradt az immár radikális szélsőbaloldalinak átvedlő Károlyi Mihály. A miniszterek közt semmi belső, semmi lelki kapocs. Sem az egységes meggyőződés, sem a hosszabb átküzdött múlt erkölcsi köteléke nem enyvezte őket egymáshoz. És akik szilaj ellenzéki munkával, a tömeg izgató tapsa és üvöltése mellett futottak meg meteorszerű rövid pályát a diadalig: mint kormány és kormánypárt hamar kellemetlenül érzik a zaj, a lárma, a kicsapongó zenekari kíséret hiányát. Egy-két ember vette komolyan föladatát, egy-két másikat hivalkodó kedve és hiúsága tartóztatott a bársonyszékben, egészben kihült bögrék voltak hamar a tegnapi forrongók s az egész új alakulat romlani, kozmásodni, ernyedni kezdett.

Sivárabb, vigasztalanabb látvány életemben nem került szemem elé, mint a koalíciónak grandiózus diadala után ez a siralmas szétmállása. Mint a repedező

házzról a vakolat, úgy hullott le a koalícióról itt egy alak, ott egy töredék, majd egy újság. A katonai kérdés és az általános választójog elleni küzdelem volt a koalíció csatáiban a két vezérszázó. Most egyszerre csak kijelentette Justh Gyula, hogy a katonai kérdés nem fontos, hanem fontos a vámkérdés és az általános választójog. Megtörtént, hogy a királynak levélben kínálta vissza titkos tanácsosi címét, melyet mint a Ház elnöke kapott volt. A titkos tanácsosság nem hivatal, hanem cím és osztrák kitüntetés volt. Aki egyszer elfogadta, attól csak legénykedés utóbb visszaküldeni. Elvégre se Ferenc József, aki adta, se Justh Gyula, aki elfogadta, nem volt már gyerek, amikor ez az erkölcsi vásár létrejött közöttük. De az efféle végre is nem komoly dolog, ellenben jellemző a korra s arra, hogy e korban ki jut fontos szerephez egy nemzet sorsának intézésében.

Csakhamar elkezdődött a kormány és a koalíció agonizálása. Hívei menekültek, az ország kiábrándult, az újságok mind cserben hagyták, csak a Budapesti Hírlap tartott ki mellette az utolsó napig. Az új választáson Tisza István gróf jött vissza diadalmas nagy többséggel s ő maradt meg az általános választójog ellenzékének. A koalíció pártjai pedig visszamentek ellenzékbe s újra kezdték ugyanazon a hangon, ugyanabban a modorban, ugyanazzal a féktelenséggel a parlamenti harcot, amely egyszer diadalra vitte őket.

Ekkor pedig a Budapesti Hírlap szembe fordult velök. Non bis in idem. Mit fognak csinálni, ha még egyszer

győzedelmeskednek? Ugyanazt, amit az első alkalommal csináltak? Érdemes-e, szabad-e a nemzetet még egyszer ennek a falnak nekivinni? Polónyi Géza egy féléjjelt töltött nálam szerkesztői szobámban s hajnalig kapacitált, hogy álljak az obstruáló ellenzék mellé. Miért? Minek? Én a nemzeti politika zászlaját vittem harminc évig, mire végül győzni sikerült. És mi lett a vége? A koalíció nyomorult bukása a legrövidebb idő alatt. Most kezdjem újra, hozzá az általános választójog lobogója alatt, mely ellen küzdöttünk és győztünk? E dologra nincsen lelkiismeretem. Én megmaradok a mellett, amit eddig vallottam. Én végzetes könnyelműségnek tartom az ellenzék régi harcának megismétlését. Az általános választójog lehet elvben igen szép, lehet igen demokratikus, lehet modern. De a gyakorlatban meglévő intézményeinkre, elsősorban a parlamenti kormányformára romboló hatású. Én tehát a nemzet szolgálatában el vagyok szánva küzdeni ellene, amíg a derekamat bírom.

Roppant nagyeszű, nagy tudású, találékony elméjű ember volt Polónyi Géza. Fenomenális svádája volt, kitűnő emberismerő és jóízű szónok. És nemcsak nagyeszű, de okos is és tele sok okos jósággal. Nagy feje volt, amilyen csak a dunántúli avar ivadékok közt terem, minők Deák Ferenc, Kerkapoly, Eötvös Károly, Kozma Ferenc, felsőbüki Nagy Pál, Tarczy pápai professzor, Széchenyi István és az odavaló nemességnek számos névtelen vagy nevéfelejtett tagja, a Hertelendyek, Gyömöreiek és a zalamenti urak és nem-

különben a parasztsága is. Könyvet kellene erről írni, mert még a Zrínyiek is idetartoznak, bár horvát eredetűek. De az eredet semmi, hanem minden a dunán-túli levegő, föld és szellem.

Azt mondja nekem Polónyi, hogy ez a demokrácia világrámlat, s el fog engem söpörni.

— Világrámlat? Nos akkor négy-öt évvel ezelőtt is világrámlat volt és mi söpörtük el a magyar közéletből egy császár és teljhatalmú kormánya ellenében. És ha világrámlat és most ez söpör el engem, akkor azt mondom nektek: lássatok hozzá és találjatok ki ez új világrámlat számára új alkotmányt a régi helyébe. Mert ha ti ki nem találtok, akik szolgálatába álltatok, akkor ki fog az maga magának találni új alkotmányt és elsöpör titeket is és elsöpri alkotmányunkat is.

— De gondold meg, Tisza mellé kerülsz, ki ellen oly hatalmasan harcoltál évek hosszú során át.

— Vagy Tisza kerül én mellém. Az mindegy. Mert én akkor Tisza mellett is úgy fogok harcolni, mint harcoltam Tisza ellen.

A szerkesztés munkájának régen vége volt, a rotációs gépek elkezdtek már dübörgő munkájukat, mikor Polónyi Géza eltávozott.

Én a választójogi kérdés révén csakugyan Tisza István mellé kerültem s fölvettem a harcot, melyet azután csak a háború kitörése szakított félbe. Ez volt újságírói pályámon, ha szabad úgy mondanom, harmadik nagy háborúm. Az első volt a kiegyezési hadjárat; a második

a koalíció jegyében folytatott küzdelmem; a harmadik a választójogi csatározás, amely eltartott egészen a forradalomig. Gyakran úgy éreztem, ezekért jöttem a világra. Hogy mi értéke volt, azt nem én vagyok hivatva megírni. De van egy emlékem, egy látogatás, amely talán elfogadható annak bizonyítékául, hogy kötelességemet becsülettel teljesítettem.

Elbeszéltem már e könyvben a jelenetet, amikor Tisza István magához kéretett, hogy megmutassa nekem a paragrafust, melybe belegyömöszölte a neki szükségesnek látszó házszabályrevíziót. Se azelőtt, se azután soha többé bizalmas beszélgetés köztünk politikáról nem volt. Egyszer azonban, amikor először ment ki a harctérre, váratlanul megjelent a szerkesztőségünkben, azaz, hogy engemet keres. Szobámba vittem s csodálkozva néztem rá, ki nem tudván találni e különös látogatás okát. Ő nyilván megérezvén csodálkozó tekintetemet, így szólt:

— Ön, szerkesztő úr, oly becses, oly nagy szolgálókat tett a hazának s közvetve nekem, hogy most, mikor kimegyek a harctérre, ahol az ember nem tudja, mi történhetik velem, nem akartam elmenni, hogy önnek köszönetemül és búcsúzásképpen a kezét meg ne szorítsam.

Én nagyon meg voltam hatva s csak annyit mondtam hirtelen: Köszönöm. Azután helyet foglaltunk s én így szóltam hozzá:

— De miért megy a harctérre? Ezt nem csak én kérdezem, ezt kérdezik egyáltalán az emberek egymástól és

nem tudnak rá felelni. Nem gondolja a kegyelmes úr, hogy más a hivatása, mint hogy a harctéren kockáztassa magát? Ott sokan vannak. A gróf úr lövészárka itt van!

Erre ő egy pillanatig elgondolkozott, azután ezeket mondotta:

— Nézze, én mindennap jól megterített asztalhoz ülök. Én minden este fűtött szobában fekszem le szépen megvetett ágyamba. És ott megrohannak a gondolatok. Látom szegény katonáinkat állandó veszedelemben. Az ellenség tűzének célpontjai. Hóban, fagyban, jeges hegyek oldalán éjjel, pusztulva tüztől, fagytól: én ezt nem bírom el. Ott akarok velők lenni. Osztolni akarok kegyetlen sorsukban. A magam nyugalmaért keresem az ő nyugtalanított, kínszenvedéses sorsukban. Ezért megyek ki.

Nem tudom, elmondotta-e ugyanezt másnak is. Engemet a velőkig megrázott nyilatkozata. Mi hosszú éveken át tudtunk egymásról. Hosszú éveken át ellentétes zászlók becsületéért harcoltunk egymás ellen, jobban mondva: én ellene. De soha személyes ismeretségbe is, nemhogy közelebbi viszonyba nem léptünk. És most ez az ember lelki vívódásai titkáról előttem leszabdálja a hét pecsétet és elejbe tárja belsejét. Tisza István teszi ezt, egy első látogatás alkalmából, a ridegnek, a keménynek, az erőszakosnak, a hatalomra éhesnek híresztelt Tisza István. Jártam kohókban, ahol nagy sötéttestű kemencék voltak. Durvák, érdesek, esetlenek s egyszer a kalauzom megnyit egy kis ajtót s oda bele-

nézve látok izzó, vakító fényű tüzet, mely ég, lobog s folyékonyá olvaszt követ és vasat. Ilyen ajtót nyitott nekem, úgy éreztem, Tisza István a kohóba, melyet nyugodt külseje takart. Tűz és emésztő láng égett a belsejében. A haza, a nemzet, a magyar nép, a magyar katona gondja égett abban a tűzben, és tán barátai sem, ellenfelei bizonyosan nem sejtették a nyugodt, hidegnek látszó, kemény és soha el nem ragadtatott emberben ezt az emésztő tartalmat. Ha csak álmodták volna, akik vele közlekedtek, akik száz meg száz parlamenti csatát vívtak vele, akik, Isten a megmondhatója, hányszor tanácskoztak vele a zöld asztal körül, beszélgettek bizalmasan és megfigyelhették közvetlen közelségből; de-hogy akadhatott volna ellenfelei közt ember, aki a harctérre siető után nyilat lő, *reklámezredesnek* nevezve őt rosszhiszemű elmésséggel. Mikor a tűz marta-lékává lett Gyöngyösről ama végzetes vonaton a királylyal szemben állt s a választójogi kérdés miatt bejelentette lemondását, ami súlyos fordulatot jelentett, miért ki nem tört ez a lávákkal megtelt kebel; miért nem érvényesült a neki tulajdonított erőszakosság és miért nem felelte, lemondás helyett azt, hogy: nem, király, ez nem lehet, itt ellentétbe kerülünk s nem én vagyok az, akinek e pillanatban engedni szabad.

De ő, a magyar parlamenti intézmény fanatikusa, itt is megfékezte magát. Elvesztette a király bizalmát, tehát a parlamentarizmus törvénye szerint le kell mondania. És lemondott és jönnie kellett a káosznak. És kellett végzetszerűen jönni az ő halálának. Olyannak,

amilyen ez a halál volt. Maga mondta haldokolva: ennek így kellett jönnie. Mert ő nem tért le a maga útjáról, melyben hitt, a végzet elöl se. Barátai, hozzátartozói könyörögtek neki, kérelték, meneküljön. De ő nem tért le mellekutakra, kerülőutakra, ő maradt a maga egyenes útján. Ha van menekülő, itt is megmenekül. Ha nincs menekülő, a kerülőúton sincsen. Öten jöttek a gyilkosok, mindenik hozott egy halált. Neki pedig csak egy élete volt. A fegyverét eldobta és fegyvertelenül állott előttük. És öten voltak a magyarok, akik azt a gyalázatot magukra vették, hogy korának legfanatikusabb magyarját megöljék. Igazi gyilkosa pedig nem ez az öt semmi volt, hanem a forradalom. A leggyávább forradalom, kis lelkek forradalma, pojácák, bohócok forradalma, akiket világesemények a történelem színpadára löktek s kik ott kimaszkírozták magokat, felöltötték a tragikusok mezét és forradalmi bukfeneket hánytak.

De ennek a forradalmi gyászos komédiának borzalmas előszava volt a nagy világháború. Ami nagyszerűt, dicsőt, csodálatosat az emberi kutatás, tudás és alkotó erő az európai civilizáció elért tetőfokán produkált, azt mind a gaszág, álnokság, önzés és haszonlesés vette a kezébe, hogy pusztító fegyverül használja fel ember ember, nemzet nemzet ellen. Tömegesen öló fegyvercsodák, irtóztató gyilkos gépek, monstruózus, hosszú kilométerek távolságáról romboló ágyúszörnyek, tenger alattjáró hajók, levegőben bombát hordó repülő, halhatlan embertömegek, Amerika hadainak áthajózása

Európába, a lövészárkok világa, ölő gázok ráfújása a hadsorokra, az ártatlan honnmaradtak kiéheztetése blokádok által: ezek ennek az előszónak az alcímei, e rémületes háború fegyverei, megkoronázva a vér- és kincsszomjas ember állati szenvedélyeitől. Hogyne törték volna ezek össze a nemzetek csontvázát, hogyne készítették volna ki őket az őrjöngésre, dúlásra, önfertőzésre és politikai tébolyra.

Még mindig írnak könyveket arról, hogy ki okozta a háborút. Milyen utálatos képmutatás! Mintha egy ilyen világesemény attól függne, hogy egy nép vagy egy császár akarja-e. Egész Európa majd ötven éven át készült reá. Én nem voltam semmi és senki. Se diplomata, se miniszter, se egyiknek vagy másiknak megbízottja. Távol álltam mindazoktól a konyháktól, ahol férfi-boszorkányok kotyvasztják a világ sorsát. Mégis a cikkek egész sorát tudnám idézni, melyben egy európai felfordulás veszedelmeire hivatkoztam, hogy a magyart meggondolásra, egyetértésre intsem, hogy a végzet, ha az óra üt, készületlen ne találjon bennünket. Európára ötven éven át hullott a hó, egyik réteg a másikra s mikor minden be volt borítva és a lavinák megindultak s a világ romokban hever tőlük, keresik a képmutató bűnösök azt a kis bolond madarat, amely, a hegy tetején kaparászva a hóban, megindította a lavinát. Az ártatlan madárka kapingálhatott volna a hegytetőn, abból nem lett volna lavina, ha akikre a népek sorsa bízva volt, a havat ötven éven át eltakarítani, nem pedig egymásra hányni iparkodtak volna.

A legléghább a háborúskodás vádja Magyarország ellen. Nekünk semmi nyerni valónk nem volt benne, ellenben mindent kockáztatnunk kellett. Mi abban a rémes helyzetben voltunk, hogy benne lévén, minden erőnkkel verekednünk kellett, magunkban pedig az a gondolat gyötört bennünket, hogy nekünk egyaránt kár és veszedelem, ha győzünk s ha veszünk. Mert vesztés esetén ki vagyunk szolgáltatva földéhes szomszédainknak, ha pedig megnyerjük a háborút, az osztrák szoldateszka fog diktálni mindnyájunknak s kezdődik újra a százados önvédelmi harc. Mert Ferenc József életében ugyan biztosítottak vehettük kiegyezésbeli függetlenségünket és alkotmányunkat. De ugyan meddig élhetett még a kilencvenes aggastyán? Utána pedig Ferenc Ferdinánd következett volna, akinek agyában más tervei voltak, akire Tisza is akárhányszor hivatkozott, mikor arról beszélt, hogy ha itt konszolidált viszonyok, alkotmányos rend van, *akárki* is kétszer is meggondolja, hogy felfordulást csináljon a monarkia egyik felében; míg ha rendetlenséget talál, gond nélkül belerúg a düledező viszonyokba.

Még lesznek a közéletben, akik emlékezni fognak Linder Györgyre, gondolom mohácsi országos képviselőre. Linder a Budapesti Hírlapnak volt ambuláns tudósítója képviselői és pártkörökből. Később holmi panamafélébe keveredett, kapcsolatban a görögkeleti egyház valamely ügyével. Ekkor meg is szakadt képviselői karrierje. Ez az ember felkeresett egyszer lakásomon s legitimálta magát Ferenc Ferdinánd sajátkezű leveleivel

arra nézve, hogy ő ennek az osztrák főhercegnek és udvarának budapesti — hogy szép szót használjak — levelezője. Ezekbe a levelekbe beletekintvén, megállapítottam, hogy Ferenc Ferdinánd eszejárása akkor is még ott volt, ahol Prottmann idejében volt a bécsi udvaré és politikai világé: csak kétféle magyart ismert: *gutgesinnt* és nem *gutgesinnt* magyarokat.

Linder György előadta látogatása folytán, hogy engemet nem céltalanul keresett fel. Nem a főherceg, hanem a felesége megbízottjaként. Azt proponálja nekem Chotek Zsófia, Ferenc Ferdinánd hitvese, hogy én a Budapesti Hírlappal álljak a *trializmus* mellé s akkor ő nekem Ígéretet tesz arra nézve, hogy, mikor az új közjogi helyzetet rendezni fogják, *vissza fogjuk kapni a szlavóniai vármegyéket*.

Nem mentem bele ez ajánlat bővebb tárgyalásába. Válaszom természetesen csak a következő lehetett: Magyarország csak a dualizmusban vagy egészen külön magában élhet meg. A trializmusban nem, mert az nem egyéb, mint átmenet a föderalizmushoz, ez pedig átmenet a monarchia felbomlásába. Ami szlavóniai magyar vármegyéinket illeti, azok a természetes fejlődés útján trializmus nélkül is vissza fognak kerülni.

Ehhez hasonló esetem volt a csehekkel. Thallóczy Lajosnak volt az ötlete, — lehet, hogy eredetileg mástól került ki, de nekem Thallóczy hozta, — hogy a csehek szeretnének velem találkozni. A delegációk egy pesti ülészaka alatt történt meg, hogy egy este megjelentünk a Hungária-szállóban egy kis barátságos beszélgetésre.

Az osztrák delegációnak cseh tagjai voltak ott. Nekik is a Budapesti Hírlap kellett volna, hogy én álljak az ő aspirációik mellé. Tudvalevő dolog, hogy pár évvel a kiegyezés megkötése után Bécsben megvolt a hajlandóság a csehek törekvései javára s az kifejezést nyert Hohenwart gróf meghívásával a kormányba. Ezt a kísérletet Andrassy Gyula gróf verte vissza egyszer s mindenkorra. Később azonban, Taaffe elég hosszú kormányzása alatt a föderatív eszme veszedelmes befolyásra jutott Bécsben s a csehek mind erősebb tért foglaltak, a nélkül azonban, hogy a magyar álláspontot meg tudták volna gyengíteni. Nem látszott tehát kicsi dolognak, ha a magyar közvélemény vezérlapját a részükre tudják hódítani. Ez volt nyilván célja annak, amiért Thallóczy közvetítését igénybe vették.

Konkrét ajánlatok nem kerültek szóba. Csak a megértés, a baráti viszony. Én végül a következő kijelentést tettem nekik: Mi az ő végső céljuk, nem tudom. Nem tartom valószínűnek azt, hogy kiugorjanak Ausztriából. A dualizmust nem érdemes bolygatniuk, mert lám, a dualizmus keretében mily hatalmas, szinte vezérpozíciót tudtak elfoglalni Ausztriában. Az övök Ferenc Ferdinánd, az övök az udvari arisztokrácia, övök az udvari szolgál- és lakáj sereg, tele van az osztrák bürokrácia s az osztrák hadsereg velők. Mindez nagy vívmány és erőforrás. Ne türelmetlenkedjenek. Ami őket képességük-nél, erejük-nél fogva természet szerint megilleti, a dualizmus keretében is eléri és én hajlandó vagyok őket ebben a leghatározottabban segíteni, egy föltétel alatt:

mondjanak le a mi tót vidékünkön folytatott propagandájukról és ennek adják meg garanciáját.

Ezzel természetesen vége is volt a barátságos tanácskozásnak. Mert hogy mi volt az ő céljok, azt a háború alatti viselkedésükben és politikai intrikáikkal a háború idején is, valamint a háború után, eléggé megmutatták. Árulással, hűtlenséggel szereztek és erőszakkal iparkodnak megtartani hadi zsákmányukat.

Hogy a merénylet hírére, mely Ferenc Ferdinánd és neje katasztrófáját jelentette s a háború megindításának külső oka lett, itthon a gondolkozó emberek még csak nem is nagyon vegyes érzelemmel fogadták, az ezek után nyilvánvaló. A gyilkosság mindig gyilkosság marad és az embereket megrettentí: az természetes dolog. Egy királyi hercegnek és feleségének utcán, embertömegek közt való lepuskázása megrendítő esemény, de hogy e fejedelmi pár bármily gyalázatosan esett halála a magyar nemzet lelkét egy lidércnyomástól szabadította meg, azt mindenki érezni látszott. Mikor Ferenc Ferdinánd megházasodott, az ő boldogságának súlyos bécsi akadályai közül nem a legkevésbé súlyosakat Széll Kálmán magyar miniszterelnök takarította el, az e kir. hercegnek sem a magyar nemzet iránt táplált ellenszenvét, sem az érdekei iránt szőtt politikáját meg nem változtatta; az nem volt alkalmas arra, hogy a személye iránt való bizalmat fölkeltsse s az aggodalmat, mellyel eljövetele elé néztek, csökkentse. El lehetne tünődni azon is, hogy mi lett volna akkor, ha Ferenc Ferdinánd a szerb golyó sebét kiheveri. Nem fordított

volna-e gondolkozásán, trialisztikus tervein a szomorú tapasztalás, hogy akiket velünk szemben oly nagyon kegyeibe fogadott: egyfelül a délszlávok, ólommal kívántak neki fizetni szimpátiáiért, másfelől a kegyébe fogadott csehek — politikusok és katonák egyaránt az ellenzékhez szökdöstek és a császári zászlót nyílt csatákon büntetlenül elhagyták? Mert lehet ugyan, hogy a háború ki nem tör, ha a gyilkos merénylet nem sikerül; de ez csak rövid perhalasztás lett volna. Akik a háborút keresték, előkészítették s a monarkia szlávjait használták fel alkalomkészítésre, hamar találtak vagy csináltak volna más alkalmat arra, hogy terveik megvalósítását megindítsák.

A magyar nemzet, az egyetlen, mely a háborúban, akármilyen lett volna a vége, nem nyerhetett semmit, csodálatos önfeláldozással küzdötte végig ezt a borzalmas öt évet. Igaz, az sem juthatott eszébe, arra sem gondolhatott senki, hogy civilizált államok kormányai olyan békével fogják befejezni a háborút, amelyet legkülönösből nekünk kellett elszenvednünk. Ámbár én emlékezem rá, hogy Párizsban, mikor a nemzetközi sajtószövetség ülésein künn jártam, előkelő újságírók tíz-tizenöt évvel a háború előtt, mint a legtermészetesebb, mint magától értetődő dolgot mondták nekem ismételve, hogy «amíg az öreg úr (Ferenc József) él, addig csak lesz valahogy; de amint behunyja végkép a szemét, akkor felbomlik a birodalma is.» Nem tudom, tudomást vettek-e az ő diplomatái erről az európai közvéleményről. De tudom, hogy semmit sem tettek, ami némely külső

országnak ezt a véleményét eloszlatni, vagy szándékát, megakadályozni lett volna hivatva. De ezerszer sóhajtottam fel magamban: ha a bécsi politika azt az erőt, azt a pénzt, azt a hatalmat, azt az erőszakot és azt a galádságot, melyet Magyarország s a magyar nemzet *ellen* pazarolt el évszázadokon keresztül, a magyar nemzet érdekében és mellette mozgósította volna, akkor az a romboló katasztrófa, mely trónt, birodalmat, dinasztiákat összetört és országokat csonkított, egy virágzó nagy magyar nemzet mellett ezt a rombolást véghez vinni nem tudta volna.

Nem lehet a Duna völgyén Bécsből uralkodni. Könnyebb Budapestről Bécsset kormányozni, mint megfordítva. A magyar nemzet hatalma tartotta egyensúlyban Európa keletét. A magyar király volt erkölcsi ura és békebírája a Balkán torzsalkodó népeinek. Ez volt az Árpádok imperiális politikája. A török betörése Európába, Konstantinápoly eleste fordította meg a népáramlást itt a Keleten. Addig a magyar erkölcsi és hatalmi erő terjeszkedett lefelé. Ekkor a balkáni népek menekültek fölfelé, Magyarország szárnyai és védelme alá. A mohácsi vészben veszett el a magyar. Aután jött az osztrák politika, amely a török hódoltság után a török pusztító politikát folytatta rajtunk, immár nemcsak fizikai fegyverrel, hanem a kultúra fegyvereivel. Katonasággal, nemzetiségeink ránk lazításával és germanizálással. Ezt végre 1867-ben megtörtük. De a bécsi politika tendenciája megmaradt. Mégis a kiegyezéstől kezdve a magyarság számban is megkétszereződött. Ha a török

hódoltságtól kezdve folytatja Ausztria ezt a politikát: micsoda magyar birodalma lett volna itt a nagy háború kitörésekor a Habsburgoknak! Ez az a harminc millió magyar, melyet én hirdettem . . .

Mindent lerombolt — nem a háború, hanem az a sisera-had, amely a forradalommal a kimerült, alélt magyar nemzetet tehetetlenül a hatalmába kerítette. A nap, mely az ősi turáni tulipán helyébe az őszi rózsát tűzte.

Ez a nap a Budapesti Hírlapnak is emlékezetes napja volt. Én megírtam másnapra való cikkemet. De még nem volt kiszedve, jött a rémhír, hogy megölték Tiszát. Megírtam a cikkemet Tisza megöletéséről. Telefonon értesítettek, hogy még másikat kell írnom. Megírtam a harmadik cikket is. És mikor másnapra kezembe veszem a lapot, látom, hogy ez sincsen benne, hanem van pár sorban annyi, hogy Tisza Istvánt megölték.

A kora délelőtti órákban megjelent nálam az újság-vállalatnak egy tisztviselője az igazgató nevében s elmondotta a következőket. A Budapesti Hírlap háza előtt egész éjjel nagy csődület volt. A munkások lár-más tüntetése. Minden pillanatban várták, hogy meg-rohanják a házat. Végre a kora reggeli órákban a Buda-pesti Hírlap igazgatója elment a *Nemzeti Tanács* elé és bejelentette csatlakozását. Ezt a lapnak egy szedő-munkása a ház erkélyéről kihirdette s ezzel a további veszély el volt hártva. Az igazgató úr kérdezteti, mit szólok a dologhoz.

Én erre a következőket feleltem:

— Az igazgató úrnak kötelessége volt megtenni, amit tett, mert a vállalat érdeke e válságos pillanatban ezt parancsolta. Én tehát helyeslem a dolgot, ellenben az én nevemet nyomban le kell venni a Budapesti Hírlapról, mert én nem csatlakozom és nem hódolok be a forradalomnak.

A dolog úgy is történt s a lap legközelebbi száma már az én nevem nélkül jelent meg. Közben széltiben azt beszélték a városban, hogy Tisza István után rajtam van a sor. Én nem vettem nagyon komolyan ezt a hírt, de gyermekeim addig beszéltek a lelkemre, míg végre elhatároztam, hogy elhagyom lakásomat. És tényleg, az éjjeli órákban kerülőúton eltranszportáltak gyermekeim régi kollégám, a Pester Lloyd jeles szerkesztője, Schiller Zsigmond lakására, ahol tán négy napig tartózkodtam és négy, egyébként kedves napot töltöttem a kedves és szeretetreméltó család körében. Schiller Zsigmond mint ember a nemes és tiszta karakterek közé tartozott, mint tudósnek nagy becsülete volt a botanikusok között, mint újságíró tudás, tapintat, lelkiismeretesség dolgában a legkiválóbbak közt is kiváló volt. Egyszerűen, szerényen, hiúság és hivalkodás nélkül élt és bár már hetvenes volt, azok, akik ismerték, tudják, hogy nagyon korán halt meg . . .

Énérettem pár hét múlva munkásaink deputációja jött el, hogy visszahívjon a Budapesti Hírlaphoz. Vissza is mentem és írtam, amit a körülmények megengedtek. Így is ismét és ismét kaptam a szocialisták lapjának szerkesztőjétől, Weltner Jakab úrtól kerülőúton üzene-

tet, hogy «az öreg úr vigyázzon», «az öreg úr legyen óvatosabb». De ki vigyázna magára, amikor a partról kell néznie a legdélecegebb hajónak, a nemzetnek szomorú elsüllyedését!

Persze az irodalmat is forradalmasították. A nemzedék, mely Ady Endre körül csoportosult, átvette a szellemi élet vezetését is. Összeültek és elhatározták, hogy új akadémiát alapítanak, melyet Vörösmarty-Akadémiának neveztek el. Adyról és iskolájáról igen gyakran írtam és valóságos irodalmi hadiállapot fejlődött ki köztem s az úgynevezett Holnaposok vagy Nyugatosok között. Adyt magát, aki úgyszólván prófétája volt ennek az irodalmi felekezetnek, tudtommal egyszernél többször nem láttam. A Budapesti Hírlap szerkesztőségébe jött egyszer fel hozzám azzal a kérdéssel, elfogadnánk-e tőle cikkeket Párizsból, mert ő most útban van oda. Hogyne fogadnánk, szívesen, csak írjon. És Ady írt is, de nem Párizsról, hanem a magyar népről kedves pár tárcacikket. Egyszer csak egy verset kapok tőle. Úgy látszik, akkor kanyarodott be a francia dekadensek berkeibe. Nekem sehogy se tetszett a vers, nem is adtam ki: Ady ezentúl nem is írt a Budapesti Hírlapnak.

Ami őt magát és költői pályafutását illeti, erről írtam vagy egy tucat polemikus cikket. Érdekes, hogy abban az időben rajtam kívül nem akadt, aki az Ady-iskola dekadens hadjáratával szembe mert volna szállani. Erről az irodalmi háborúságról nem én vagyok illetékes, hogy ítélek. Jönni fognak a bűvárok, ha ér valamit az, amit Ady írt s amit Adyról írtak és kiássák régi újságok

sárguló lapjairól és igazságot fognak tenni. Nekem az volt és az maradt a véleményem, hogy Ady egy ritka, de megtévedt költői talentum s első tévedése korbácsütésekkel kergette a tévedések útján tovább. Amennyiben jóhiszemű volt — mert nem mindig volt az, — a fajtát, melyet keményen szidalmazott, mert mint állítja, nagyon szerette — fajtáját, hazáját, az ország viszonyait és lakossága osztályait — engedjük meg, a saját magyar szemével nézte, de a Szajna ködén, a Moulin Eouge vörös páráján és a Montmartre abszint-gőzén keresztül. Egy magyarba oltott párizsi gamin lett belőle. Itthon a forradalomcsinálók pártjához szegődött s csakhamar egyik zászlajuk, hogy ne mondjam cégérük lett. Sajnos, több pénzre és több hízelkedőre volt lényének és passzióinak szüksége, mint mennyit Apolló adhat legkedvesebb gyermekeinek is. Mindkettőből csak a politikai és pártérdek tud eleget adni. A pártérdek és a politika el is érte célját. Az országos viszonyokat a viaszály, izgatás, inség segítségével sikerült felforgatni, a forradalom meglett. De Ady, mint olvashattuk, halálos ágyán megtagadta, mondván: Ez nem az én forradalmam. De a forradalmárok forradalma sem volt, mert hamarosan még forradalmibb kezeknek kellett átadni, míg végre az ellenforradalom forradalma lett s az első forradalom apró, de mérges hősei eltűntek, ki már a föld alatt, mint szegény Ady, ki bujdosóban külföldön, ki valahogy megalkudva itthon. Olvasom itt-ott Adyról, hogy prófétai ihlettel ő volt, aki először belelátott a jövőbe. Meg vagyok győződve, ha belelátott volna,

inkább összetörte volna a lantját, semhogy siettesse e jövő eljövételét. Sajnos, nagyon is nem volt próféta. Még a holnapot sem látta előre. Egy műhelyben dolgozott azokkal, akik máról holnapra megvalósították vele a forradalmat, mely nem volt az ő forradalma.

Hegedűs Lóránt barátom szeret nyilvánosan csodálkozni azon, hogy én Ady megítélésében nem tudok arra az objektív magaslatra felemelkedni, amelyről ő nézi Adyt. Azt szokta mondani, Adynak van vagy tizenhárom kitűnő verse. Elvégre Petőfinek sincsen több, ha jól megnézzük. Sőt egyáltalán más költőknek sincs igen több.

Ez az okoskodás részben a mértéktől is függ, melyet a versre alkalmazunk. És kell-e a halhatatlansághoz tizenhárom vagy tíz, csak öt vers is? Nem adja meg a Himnusz örök időkre Kölcseynek a halhatatlanságot? És a kedves Pap-Váryné Sziklay Szeréna, aki egy csodás költői lelkű asszony volt, de mint költő egészen műkedvelő: nem nyerte el Magyar Hiszekegy-jével az örök életet? Ady írt tizenháromat. Igen, tizenháromat, de *egy*t nem írt olyat, amelyért én odaadnám Petőfi tizenhárom jó versét. Viszont Petőfinek van olyan tizenhárom verse, melyeknek mindegyikéért odaadom Ady tizenhárom kiválasztott versét. Azután egy költő értéke nincsen kimerítve tizenhárom legszebb versével. Összes verseiben van egy filozófia, van egy erkölcs, van egy alapérzelem, van egy egyéniség, van egy hang, van egy lélek. A költő nem egy hegycsúcs, a költő egy hegység, mint a Kárpátok. Vannak égbemeredő csúcsai, vannak domb-

jai. De mind egy anyagból formálva, ugyanaz a lélek, szellem, erkölcs, harmónia.

Ha Petőfitől elveszem azt a tizenhárom verset, marad még annyi érték benne, hogy három halhatatlanság is kikerül belőle. Mi marad Adyból, ha elveszük tőle a tizenhármát? De ne feszegessük ezt. Tizenhárom szép vers is ritka érdem és nagy irodalmi érték. De az én meggyőződésem szerint Ady annyit rontott az ízlésen, az erkölcsön, a magyar egységen, a nemzet sorsán verseivel, hogy azzal a tizenhárommal meg nincsen fizetve a nemzet kára. Mikor a nemzet legválságosabb napjait élte é3 szüksége lett volna minden erejének összeszedésére, akkor egy magyar költő lantját azok élén pengette, akik a nemzeti szerencsétlenség áradatának a vizein nem a part felé, hanem a háborgó vizek örvényei felé iparkodtak terelni az ország hajóját. S mikor már merültünk, akkor mondotta ki a fennhéjázó szót: ez nem az ő forradalma. Nem tudom, mit képzelt magának az ő forradalma alatt, de a megtépett, háborúban kimerült, pártoktól marcangolt magyart költőjének nem a forradalmak felé kell vezetni, hanem, ha van szavának hatalma, tekintélyének ereje és tehetségének hivatása, meg kell állítania a pusztulás útján, visszafordítani a veszedelmek irányából és összeszedni ereje maradványait a jövő számára. Hiszen a nemzet élete nem egy ember élete. A legnagyobb költő is, ideje eljövén, sírba hanyatlik. A nemzetnek azonban a halhatatlanság életét kell élnie. Igen fogyatékos és gyenge ítéletre vall, ha Ady azt hitte magáról, hogy az ő radikális és forradalomra törő tábo-

rát el tudja téríteni az útvjáról a maga külön *forradalma* homályos útjára. Ady Endre vagy nem látta, vagy nem akarta látni, hogy csak eszköz a magok céljait követő néprétegek kezében és kiszakadt a fiatal magyar irodalom érzelmi és eszmei köréből. Az irodalmi élet, közös szellem és egyenlő magyar világfelfogás alig száz esztendő. A testőröktől kezdve Csokonain, Berzsenyin, a Kisfaludyakon, Vörösmartyn, Petőfin és Aranyon keresztül Adyig egy istent imádtak. Ady ezt az istent tagadta meg, kivált a közösségből és elég talentuma volt arra, hogy a felforgató pártok vihara alá feszítvén vitorláit, iskolát, tábort alapítson, meghasonlást és szakadást vigyen bele az addig egységes irodalomba és azzal a szomorú dicsőséggel menjen sírjába, hogy nem az ő világát, hanem másokét szolgálta. Teljes lett volna tragikus bukása, ha megéri még annak a forradalomnak is a művét és sorsát, amely nem az o forradalma volt. Fel kell azonban jegyezni azt is, hogy némely híve olyan kultuszt csinál vele halála után is, minőben magyar költőnek még nem volt része. Már alig van egyéb hátra, mint hogy templomot építsenek a tiszteletére. Ez a kultusz a híveknek becsületére válik, Adynak kevésbé. Az idő jön a maga mindent eltemető porával és meg-esik, hogy Adyból nem hagy eltemetetlenül semmit, csak tizenhárom verset és majdan megírandó életrajzát. Az azonban egészen bizonyos, hogy Ady verseskönyvében jobban, mint bárhol, bármely verseskönyvben, ennek a mi visszás, perverz, szertelen és hitetlen korunknak és eseményeinek, lelkének és gondolkodásának, ledérségé-

nek és cinizmusának híven tükröződik a képe. Egy meghasonlott, önző, szertelen, de gyáva, hiú, falánk, fennhéjázó, de önérettelen, ideálok nélkül való kornak ő volt a nagy és igaz költője Magyarországon.

TARTALOM.

	Lap
XI. A reform	1
XII. Az Aunye-Baunye-kör	19
XIII. Házasságok	28
XIV. A Népszínház	40
XV. A Budapesti Hírlap	89